

Effektiv vetenskaplig kommunikation

– för forskning, utbildning och nyttiggörande

Svensk
biblioteksförning

Effektiv vetenskaplig kommunikation

– för forskning, utbildning och nyttiggörande

Utvecklingsrådet för vetenskaplig informationsförmedling

Svensk biblioteksforening
2015

Rapporten finns fritt tillgänglig på www.biblioteksforeningen.org

Svensk biblioteksforening
Utvecklingsrådet för vetenskaplig informationsförmedling

Jenny Samuelsson, Luleå universitetsbibliotek
Mikael Sjögren, Umeå universitetsbibliotek
Annika Peurell, Vitterhetsakademiens bibliotek, Riksantikvarieämbetet
Jakob Harnesk, Karlstad universitetsbibliotek
Hanna Gadd, Biblioteket vid Högskolan Väst
Jan Hjalmarsson, Södertörns högskolebibliotek
Elisabeth Mannerfeldt, KTH Biblioteket
Daniel Forsman, Chalmers bibliotek

Grafisk form: A. Olas
Text: Jakob Kihlberg
Foto: Fredrik Hjerling
Tryckår: 2015
ISBN: 978-91-976012-7-6

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	7
SAMMANFATTNING	9
ETT NYTT LANDSKAP FÖR VETENSKAPLIG KOMMUNIKATION	13
FORSKNINGSBIBLIOTEK INOM AKADEMI OCH FÖRVALTNING	21
Högskolesektorn och dess bibliotek	21
Specialbibliotek vid statliga myndigheter och stiftelser	25
Kungliga bibliotekets roll	27
Särskilda regelverk av betydelse för verksamheten	29
FORSKNINGSBIBLIOTEKENS VERKSAMHET I FÖRÄNDRING	39
Vetenskaplig informationsförsörjning	39
Publiceringsverksamhet och forskningsinformation	47
Pedagogiska uppgifter och förhållningssätt	57
EN EFFEKTIVARE VETENSKAPLIG KOMMUNIKATION	63
Utnyttja forskningsbibliotekens kunskap och resurser	63
Undanröj hinder för en effektiv kommunikation	65
NOTER	69

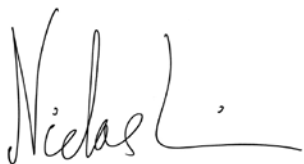
FÖRORD

Svensk biblioteks förening har under de senaste åren arbetat för att synliggöra forskningsbiblioteken, deras förändrade landskap och viktiga verksamhet. Det har skett bl.a. genom rapporterna *Publicera!* (2013), *Vetenskapen och biblioteken* (2014) samt konferensen *Forskningsbibliotekens nya roller* som ägde rum våren 2014.

Hösten 2014 inrättades ett utvecklingsråd för vetenskaplig informationsförmedling. Syftet var att höja kunskapen om forskningsbibliotekens betydelse för en effektiv vetenskaplig informationsförmedling samt identifiera nödvändiga nationella insatser. Rådets arbete har lett fram till rapporten *Effektiv vetenskaplig kommunikation - för forskning, utbildning och nyttiggörande*.

Rapporten lyfter forskningsbiblioteken som en avgörande nod i ett framväxande ekosystem för forskningsinformation och trycker bl.a. på betydelsen av att bibliotekens kompetens och resurser utnyttjas strategiskt i arbetet med nyttiggörandet av forskningen.

Slutsatserna i rapporten ger en riktning för fortsatt strategiskt arbete med forskningsbibliotekens frågeställningar och framtida utmaningar, men är också ett verktyg för att kommunicera de forskningspolitiska ställningstaganden kring bl.a. open access och upphovsrättslagstiftning som bör prioriteras på nationell nivå för att forskningen ska dra nytta av de nya informations- och kommunikationsmöjligheter som biblioteken bidrar till.

Niclas Lindberg
Generalsekreterare
Svensk biblioteks förening

SAMMANFATTNING

Den här rapporten synliggör forskningsbibliotekens betydelsefulla roll samt identifierar ett antal områden där insatser är nödvändiga för den framtida utvecklingen av forskningsbibliotekens verksamhet.

Användandet av digital information och digital publicering har ställt nya krav på både kompetenser och resurser, men också gett biblioteken en ny roll i organisationen. Biblioteken har en framträdande roll i det nya landskapet för forskningskommunikation, framför allt gällande hanteringen av lärosätenas publikationsverksamhet. Biblioteken utgör en avgörande nod i det framväxande ekosystemet för forskningsinformation, bl.a. genom hantering och kvalitetssäkring av information och metadata nödvändig i andra delar av systemet. Den vetenskapliga kommunikationen har också kommit att spela en allt viktigare roll för biblioteken. Genom arbetet med att brett tillgängliggöra forskningsinformation har biblioteken kommit att agera för ett effektivt nyttiggörande av forskningsresultat. Biblioteken spelar också en allt viktigare roll som pedagogisk resurs på olika nivåer, från att utveckla studenternas akademiska litteracitet till publikationsstrategier för forskare och doktorander.

Utmaningar och hinder för en effektiv vetenskaplig kommunikation är inte bara en fråga om verksamhetsutveckling, resurser och tydliga uppdrag inom den egna organisationen, utan måste också hanteras på en nationell och politisk nivå. Det handlar om att undanröja hinder för spridning av information, stödja samverkan för att undvika suboptimering av resurser och att finansiera utvecklingsarbete. En förutsättning för att lyckas är att man fullt ut tar tillvara och nyttjar forskningsbibliotekens existerande kompetens i det arbetet. Men det räcker inte, regeringen och Utbildningsdepartementet bör ta initiativ till åtgärder på ett antal områden.

Effektivisera hantering av fysiska samlingar

Forskningsbiblioteken hanterar idag, utöver digitalt vetenskapligt material, stora fysiska samlingar, fortfarande nödvändiga för utbildning och forskning. Helhetsansvar för forskningens behov på nationell nivå och en uppdaterad nationell strategi för långsiktig tillgång till fysiska samlingar saknas. Detta medför en risk för fullständig gallring av vissa utländska vetenskapliga publikationer. Systemet med pliktexemplar bör organiseras effektivare och mer ändamålsenligt för att undvika att stora mängder material kastas och för att biblioteken ska kunna prioritera om resurser till det digitala området.

Samordna myndigheternas digitala informationsförsörjning

Utanför universitets- och högskolesektorn har myndighetsbibliotek och andra specialbibliotek ofta svårigheter att få tag i de digitala resurser som behövs i verksamheten, i huvudsak på grund av höga licenskostnader. En övergripande strategi saknas för hur dessa utmaningar ska hanteras och vilka lösningar som skulle vara möjliga. Relevanta myndigheter bör ges i uppdrag att redovisa hur de säkrar sin vetenskapliga informationsförsörjning, vilka problem som finns att införskaffa relevanta resurser samt vilka samordningsbehov som finns. Myndighetsbibliotekens roll i den vetenskapliga informationsförsörjningen bör lyftas och diskuteras.

Se över upphovsrättslagstiftningen på europeisk nivå

En fortsatt utveckling av vetenskapen förutsätter en fri tillgång till information och kunskap. Den nuvarande lagstiftningen har inte hängtt med i den tekniska utvecklingen vilket leder till inlåsnings effekter och höga licenskostnader för forskningsbiblioteken. Man bör harmonisera upphovsrättslagstiftningen på europeisk nivå. Med detta kan inskränkningar till förmån för biblioteksverksamhet, undervisning och forskning göras obligatorisk för EU:s medlemsstater. Detta skulle innebära större rättsäkerhet och gynna ett effektivare forskningssamarbete över landsgränserna. En översyn av upphovsrättslagstiftningen måste även inkludera text- och datautvinning. En olöst fråga är tillgängliggörandet av det material som Kungliga biblioteket samlar in med stöd av lagen om e-plikt.

Upphovsrättsliga hinder för fjärraccess i forskningssyfte till detta material bör undanröjas.

Ta ställning för öppen tillgång på nationell nivå

Vetenskapsrådet har lagt fram förslag till nationella riktlinjer för open access och det är viktigt att regeringen nu prioriterar processen och tar ställning. Det är också viktigt att forsknings- och myndighetsdata inkluderas och att man tydliggör vilken typ av fritt tillgängliggörande som kommer att krävas. Riktlinjer måste också harmonisera med rådande offentlighetslagstiftning och PSI-lagen.

ETT NYTT LANDSKAP FÖR VETENSKAPLIG KOMMUNIKATION

Under de senaste decennierna har informationsförmedlingen inom den vetenskapliga sfären genomgått fundamentala förändringar. Fortfarande under 1990-talet var det dominerande sättet att förmedla forskningsresultat den prenumererade papperstidskriften eller den tryckta boken. Idag har situationen förändrats radikalt. I takt med att informationsflödena digitaliserats har kanalerna mångfaldigats och helt nya möjligheter att producera, söka, ordna och sprida vetenskaplig information har uppstått.

Ett första steg i denna utveckling var att de vetenskapliga tidskrifterna blev digitala. E-böcker har också kommit på bred front även om papperet har ett starkare grepp om den vetenskapliga monografien. Denna utveckling har sammantaget lett till att bibliotekens inköpsbudgetar idag nästan helt går till licenser och andra avgifter för digital tillgång.

En öppenhetsrevolution inom forskningen

Den vetenskapliga informationsförmedlingen genomgår för närvarande nästa stora förändring: en öppenhetsrevolution. Utvecklingen sammanfattas i beteckningar som "Science 2.0" eller "Open Science". Det handlar om att forskningsprocessen på olika sätt öppnas upp – genom att resultat och data görs öppet tillgängliga, men också genom att interaktiva plattformar används för samarbete i själva genomförandet av forskningen. Utvecklingen drivs fram av allt billigare digital teknik och forskningens exempellösa globala expansion under senare årtionden. Expansionen nödvändiggör nya kommunikationsmetoder och nya sätt att bedöma och sprida forskningsresultat.

Vetenskapliga publikationer publiceras redan nu i allt högre grad öppet tillgängliga via nätet. Även forsknings- och myndighetsdata har i högre utsträckning börjat tillhandahållas fritt för vidareanvändning. Hela forsk-

ningskedjan påverkas av nya digitala plattformar som kan användas för samarbete och nya typer av kollegial granskning som komplement till traditionell peer review. En viktig trend är också dataintensiv forskning. Stora möjligheter ryms i till exempel text- och datautvinning och olika tekniker för visualisering av stora datamängder. Hur sociala medier kommer att användas för att sprida och diskutera forskning är också en del av denna utveckling.

Öppenhetsrevolutionen innebär förändringar av hur forskning bedrivs och organiseras, förändringar både av själva forskningsarbetet och den vetenskapliga kommunikationen. Potentialen i denna utveckling är stor. Rätt använd kan de nya tekniska verktygen ge ökad transparens i forskningsprocessen, högre kvalitet genom bättre validering av resultat, större medborgarengagemang i forskningsfrågor och en högre innovationstakt. Allt detta bidrar till viktiga samhällseliga målsättningar som ökad kunskap och bättre konkurrenskraft.

Undervisningsresurserna digitaliseras

Inom undervisningen pågår också en djupgående förändring där både undervisningens former och de informationsresurser som används påverkas av digitaliseringen. Till att börja med har det blivit allt vanligare att kurslitteratur och andra informationsresurser som krävs för utbildningen tillhandahålls på elektronisk väg, i bästa fall också tillgängliga på mobila enheter på campus. Öppna nätbaserade utbildningsresurser (OER) har även i vissa fall kommit att ersätta traditionell kurslitteratur och det blir allt vanligare att en kombination av tryckta och elektroniska resurser används i undervisningen. Utvecklingen har drivits på av att de traditionella kursböckerna har ökat i pris och på flera håll inom universitetsvärlden har projekt initierats för att ersätta dessa – för studenter och bibliotek ofta mycket kostsamma – publikationer med öppna resurser.

Vanligt i högskolornas pedagogiska arbete är numera olika former av "blended learning", det vill säga en blandning av traditionella klassrumsmetoder med datormedierade aktiviteter. I vissa fall har undervisningen dock i sin helhet flyttat över till digitala plattformar. Allt fler lärosäten ut-

vecklar till exempel så kallade MOOC:s (Massive Open Online Courses), storskaliga öppna nätkurser med förinspelade videolektioner. Dessa kurser kan läsas av tusentals deltagare samtidigt, ofta genom att lärarinsatsen begränsas med interaktiva inslag där kursdeltagarna själva får ge återkoppling på varandras uppgifter.

När vissa grundläggande undervisningsinslag kan digitaliseras och erbjudas studenten att ta del av hemma, har också nya möjligheter öppnats för att använda det fysiska mötet mellan lärare och elev till mer problembaserat arbete. Metoder med så kallade "flippade klassrum" har till exempel blivit vanliga, även inom högre utbildning. Dessa bygger på att föreläsningar kan ses hemma istället för på plats i en föreläsningssal, vilket ger tid för att i undervisningssituationen ägna mer uppmärksamhet åt laborationer, diskussion och problematisering.

Forskningsbiblioteket - en avgörande nod

I takt med utvecklingen mot digital access och mot bakgrund av trenden mot öppen vetenskap har forskningsbiblioteken också utvecklats och fått nya roller. Om det är något som kännetecknat denna sektor under det senaste årtiondet är det en vilja att utvecklas i takt med förändringarna inom det vetenskapliga informationslandskapet. Drivkraften är stark att tillhandahålla de tjänster som efterfrågas inom vetenskapssamhället, både av studenter, forskare och av anställda vid myndigheterna. Biblioteken har också fått en rad uppgifter som rör forskningsinformation och som stödjer moderorganisationernas strategiska utvecklingsarbete.

Utvecklingen har medfört att forskningsbibliotekens traditionella uppgifter - att samla, katalogisera och tillhandahålla informationsresurser för den egna organisationens anställda, studenter och forskare - kompletterats med uppgifter som pekar i den andra riktningen, det vill säga är inriktade på att tillgängliggöra egna informationsresurser för aktörer utanför den egna organisationen.

En allt viktigare uppgift för forskningsbiblioteken har kommit att bli att sköta lokala publikationsdatabaser. Vidare är man drivande ute på hög-

skolor och myndigheter för att registrera och kvalitetssäkra uppgifter om publikationer och andra informationsresurser som produceras inom organisationen. Nästa utmaning är att också kunna tillgängliggöra den underliggande data som genererats i forskningsprojekt. Biblioteken är ofta den naturliga parten att vända sig till för att göra dessa informationsmängder tillgängliga och sökbara över tid. Detsamma kan komma att gälla tillhandahållandet av digitala utbildningsresurser som produceras inom lärosätena.

Strategiska resurser: information för uppföljning och utvärdering

I och med digitaliseringen har information om informationsresurser och deras användning blivit allt mer tillgänglig och möjlig att bearbeta för analyser av sådant som publiceringar och citeringar. Dessa möjligheter har kommit att utnyttjas i uppföljning och utvärdering, och för att fördela resurser till lärosäten, forskningsprojekt och enskilda. Det är idag till exempel en mycket viktig strategisk fråga för högskoleledningarna hur lärosätets och enskilda institutioners samlade publiceringar ser ut.

Mot bakgrund av denna utveckling har biblioteken också blivit viktiga strategiska parter för ledningsorganisationen och andra som utvärderar, följer upp och fördelar resurser. Biblioteken tillhandahåller relevant information - till exempel via de lokala publikationsdatabaserna. Den professionella kompetens som finns vid biblioteken utnyttjas vid analyser och utvärderingar: framför allt kunskap om publiceringsmönster inom olika discipliner och om bibliometriska metoder. Dessutom har man kommit att få viktiga uppgifter som mer handlar om att analysera och sammanställa information från olika källor. Det handlar till exempel om att länka samman information om publikationer, aktiviteter och projekt med rätt individ eller forskningsmiljö.

Publiceringsstrategier och forskningskommunikation

Att stödja forskarna inför publicering har också blivit en allt viktigare uppgift för många av forskningsbibliotek. Ett exempel är rådgivning om publiceringsstrategier utifrån kunskap om tillgängliga kanaler inom olika discipliner och villkor inom förlagsbranschen. Var kan det vara lämpligt

att publicera i en viss fråga? Vilken impact factor har den tilltänkta tidskriften? Finns det tillförlitliga och välrenommerade alternativ som är öppet tillgängliga? Hur bör förlagsjuridiska frågor hanteras och hur bör ett rimligt avtal se ut?

Även vid arbetet med ansökningar om externa forskningsmedel – något som blivit en allt viktigare del av forskningsfinansieringen – kan biblioteken ofta bistå med att till exempel ta fram översikter över redan pågående forskning. Efter en publicering kan det för bibliotekens del handla om att följa upp citeringar, men också om att hjälpa forskarna att ta fram alternativa mätmetoder för publiceringarnas genomslag. I och med utvecklingen mot open science har det också blivit en allt viktigare utmaning att stödja forskarna i annan typ av forskningskommunikation och användningen av till exempel sociala medier för att nå ut.

Nya möjligheter - nya hinder för tillgång

Den digitala utvecklingen har öppnat enorma nya möjligheter för forskning och högre utbildning. Trösklarna för att komma åt kunskap har sänkts radikalt för användarna. Tidigare fanns den enda informationskällan – de tryckta publikationerna – enbart tillgänglig i enstaka exemplar. Informationen är i dag digital och ofta tillgänglig direkt hemifrån eller från kontoret. Ofta gäller dock detta bara så länge man har en inloggningsuppgift eller en IP-adress vid ett resursstarkt bibliotek. För samtidigt som informationen i princip är hur lätt att sprida som helst, ska man vara medveten om att trösklarna till vissa informationsresurser snarare har höjts i och med övergången till digital distribution.

För digitalt material saknar biblioteken lagstadgad rätt att köpa in exemplar och sedan sprida de vidare. I princip allt användande av de vetenskapliga tidskrifterna är i dag beroende av vilka villkor man kan förhandla sig till gentemot de stora förlagen eller olika aggregatorer. För att få tillgång till de digitala versionerna krävs många gånger löpande avtal och licenser som mindre aktörer – för att nu inte tala om enskilda individer – varken mäktar med att förhandla sig till eller har råd att betala. Detta är inte alltid något användaren märker, men utan dessa bakgrundstjänster

skulle informationstillgången till forskning och högre utbildning snabbt avta.

En digitalisering av bibliotekens egna samlingar skulle också kunna vara en kraftfull accelerator för forskningen – särskilt inom humaniora och samhällsvetenskap. Här återstår dock mycket att göra och biblioteken kan inte i dag leva upp till den förväntan som finns från forskarsamhället om att i princip allt material ska finnas digitalt tillgängligt och sökbart. Detta hindrar utvecklingen av nya vetenskapliga specialiseringar, till exempel inom digital humaniora, och det gör att analyser av stora data-mängder många gånger blir svåra att genomföra på svenskt material.

Nya möjligheter - nya kompetensbehov

Övergången till digitala resurser inom akademien påverkar även vilka färdigheter studenter och forskare behöver. Den vetenskapliga informationsexplosionen har gjort kunskaper inom informationssökning allt viktigare. Studenterna måste kunna söka och sovra i ett omfattande material av skiftande slag. Det gäller att kunna hitta och ta del av vetenskapliga informationsresurser via traditionella kataloger och databaser men också att kunna hantera och bedöma relevansen av information i nya medieformer.

En fullt utvecklad akademisk litteracitet handlar också om mer än att söka och hitta information, det handlar om att kunna läsa, värdera och förstå samt själv använda material av skilda slag för att bidra till det vetenskapliga samtalet. Sett över längre tid är en trend också att allt fler unga antas till högre utbildning – denna expansion har under den senaste tjugoårsperioden fortgått samtidigt som kunskapsresultaten på flera områden sjunkit i den svenska grundskolan. Utveckling har sammantaget fört med sig att högskolorna kommit att få stora studentgrupper som behöver träning i både studieteknik och vissa grundläggande färdigheter för att hantera de krav som studierna ställer.

Forskningsbiblioteken har genom undervisning i informationskompetens och till exempel referenshantering kunnat spela en viktig roll i att

hjälpa dessa studenter nå lärandemålen. Språkverkstäder är en insats som kommit att bli viktig i takt med satsningarna på breddad rekrytering till högskolan. Ett bra exempel på hur forskningsbiblioteken många gånger kunnat spela en aktiv roll är stöd vad gäller studenternas examensarbeten. Att biblioteken kunnat bistå i att förbättra struktur och akribi i studentuppsatserna har varit uppskattat, inte minst då det är starkt fokus på dessa i det system för värdering av utbildningskvalitet som används i dagsläget.

Förslag för en effektiv vetenskaplig kommunikation

Denna utveckling reser sammantaget en rad frågor för biblioteken själva kring nödvändiga verksamhetsomställningar, kompetensutveckling och vilka uppgifter de kan omfamna och genomföra med framgång. Utvecklingen har också aktualiserat en rad problem som biblioteken inte kan rå på ensamma. Det handlar om olika hinder för en effektiv vetenskaplig kommunikation av ekonomisk, organisatorisk och rättslig natur.

I denna rapport beskrivs flera av dessa utmaningar och förslag lämnas om vilka åtgärder som bör vidtas. Inledningsvis beskrivs kortfattat forskningsbibliotekens organisatoriska ställning inom akademi och förvaltning samt vissa regelverk av särskild betydelse. I nästföljande avsnitt behandlas för verksamheten viktiga utvecklingstendenser under det senaste decenniet. Därefter beskrivs ett antal viktiga utmaningar och förslag på åtgärder formuleras.

Rapporten har tagits fram av ett särskilt råd utsett av styrelsen för Svensk biblioteksförening.¹ Syftet är den ska vara en utgångspunkt för Svensk biblioteksförenings fortsatta arbete och för diskussioner med andra intressenter på området.

FORSKNINGSBIBLIOTEK INOM AKADEMI OCH FÖRVALTNING

Forskningsbibliotek finns både vid lärosäten och vid vissa myndigheter och stiftelser. I det första fallet benämns de vanligen universitets- eller högskolebibliotek; i det senare fallet är beteckningen vanligen special- eller myndighetsbibliotek. Dessa bibliotek har dock det gemensamt att de arbetar med vetenskaplig informationsförsörjning och informationsförmedling på olika sätt. Målgrupperna är både egna och externa forskare, studenter och anställda.

I detta avsnitt beskrivs de svenska forskningsbibliotekens organisatoriska ställning och hur den utvecklats över tid. Även viktigare lagar och regler som påverkar bibliotekens verksamhet tas upp.

Högskolesektorn och dess bibliotek

Det finns i dag 14 statliga universitet och 17 statliga högskolor i Sverige. Dessutom finns ett antal enskilda utbildningsanordnare som ger högskoleutbildning.² Två av de enskilda utbildningsanordnarna är tidigare statliga lärosäten som ombildats till stiftelser (Chalmers tekniska högskola och Högskolan i Jönköping). På senare år har flera lärosäten gått samman eller på annat sätt ökat sitt samarbete. Det har också funnits ett politiskt tryck på lärosätena att fortsätta utveckla samarbeten för att bli mindre sårbara och för att utnyttja resurser effektivare.

År 2013 uppgick antalet helårsstudenter på grundnivå och avancerad nivå till 299 000. Antalet har dock minskat successivt från 2011 och framåt. Förklaringen är främst att de inresande studenterna har blivit färre samtidigt som en tillfällig utökning av lärosätenas takbelopp under lågkonjunkturen upphörde 2012. Sett i ett längre perspektiv har dock antalet helårsstudenter ökat kraftigt. I början av 1990-talet fanns det ungefär 150 000 helårsstudenter. I början av 2000-talet hade antalet mer än fördubblats och uppgick till 300 000. Den kraftiga ökningen berodde på

en målmedveten politik för att bygga ut den högre utbildningen under denna period. Det hittills högsta antalet nåddes 2010, med 315 800 helårsstudenter.

Antalet aktiva doktorander 2013 var drygt 19 000, vilket är ett ungefärligt genomsnitt av antalet per år det senaste decenniet. Vid samma tidpunkt uppgick det totala antalet anställda vid landets universitet och högskolor till 75 700 personer, det högsta antalet någonsin. Antalet anställda omräknat till helårspersoner uppgick till 60 200.

Högskolan är en omfattande verksamhet och 2013 uppgick den sammanlagda kostnaden för Sveriges universitet och högskolor till 62,5 miljarder kronor, vilket motsvarar 1,7 procent av BNP. Sverige har under lång tid placerat sig högt i internationella jämförelser när man jämför kostnaderna för eftergymnasial utbildning och forskning. Men för Sveriges del gäller över hälften av satsningarna forskning. Jämför man hur mycket som satsas enbart på utbildning ser bilden annorlunda ut och Sverige hamnar längre ned på listan. Sett till totala intäkter för forskning och utbildning på forskarnivå, svarar de tio största lärosätena för nära 90 procent av forskningsverksamheten.

Även när man jämför utbildningsnivån i befolkningen har Sverige länge hamnat högt i internationella jämförelser. Samtidigt har flera andra länder under senare år byggt ut högskoleutbildningen påtagligt, medan Sverige bara genomfört tillfälliga volymökningar. Andelen unga med högskoleutbildning har ökat mindre i Sverige än i flera andra länder under de senaste åren.

Det finns två tydliga tendenser som utmärker högskolans utveckling under senare tid. Den ena är att högskolan har blivit mer internationellt präglad med global rekrytering i allt högre grad, både till utbildningarna och vad gäller forskande och undervisande personal. Den andra tendensen är att högskolan har blivit mer forskningstung. Svenska lärosäten har under många år varit inne i en expansiv period med ökande intäkter, men det är främst forskningsintäkterna som har ökat. Särskilt de senaste

åren har präglats av en utveckling mot färre nybörjare i högskolan och ökat fokus på forskning.

För närvarande finns 39 universitets- och högskolebibliotek, uppdelade på ca 130 biblioteksenheter. Biblioteken vid universitet och högskolor har i första hand i uppgift att stödja det egna lärosätets utbildning och forskning. I andra hand kan de även vara en resurs i ett bredare sammanhang och vara tillgängliga för alla som vill använda sig av deras tjänster. Utifrån denna gemensamma bas finns stora skillnader i vad som anses ingå i begreppet biblioteksservice och uppgifterna har successivt förflyttats i takt med hur den vetenskapliga kommunikationen förändrats.

Under perioden 2002-2013 har kostnaderna för universitets- och högskolebibliotek ökat från knappt 1,4 miljarder till drygt 2,1 miljarder. Det innebär att de reala kostnaderna för universitets- och högskolebibliotek ökat med strax över 30 procent under perioden 2002-2013. Drygt 3 procent av högskolesektorns totala utgifter 2013 kan uppskattas gå till biblioteksverksamhet.

Universitets- och högskolebibliotekens reglering och styrning

Den direkta styrningen av universitets- och högskolebibliotekens verksamhet utövas av ledningen vid respektive lärosäte. Statsmakternas styrning är av mer principiell och övergripande karaktär. Biblioteken vid de äldre universiteten och högskolorna var tidigare relativt självständiga inom lärosätena, men med en direkt relation till statsmakterna via medelsfördelningssystemet (de fick sina anslag via den dåvarande högskolemyndigheten). Fram till slutet av 1960-talet var de vetenskapliga bibliotekens läsesalar också i stor utsträckning forskarnas domäner.³ Detta förändrades sedermera i och med utbyggnaden av högskolan och studenterna kom att bli allt viktigare i bibliotekens verksamhet.

Sedan högskolereformen 1977 har universitets- och högskolebiblioteken istället blivit integrerade delar av respektive lärosäte. Reformen innebar bland annat att bibliotekens finansiering fördes över från central nivå till lärosätena. Biblioteken är numera finansierade inom ramen för

anslagen till högskolan, som i sin tur är beroende av vissa centrala prestationer som genomströmning av studenter och kvalitetsindikatorer för forskningen. Utvecklingen i stort har fört med sig att bibliotekens verksamhet tydligare kommit att knytas till målen för utbildning och forskning vid det enskilda lärosätet, till exempel sådana prioriteringar som att utveckla excellenta forskningsmiljöer i vissa profilfrågor.

I högskolelagen (1992:1434) står inget om biblioteksverksamhet. Där emot infördes 2007 en bestämmelse i 1 kap. 8 § som bland annat anger att "inom det område som utbildningen avser ska studenterna, utöver kunskaper och färdigheter, utveckla förmåga att söka och värdera kunskap på vetenskaplig nivå" och "följa kunskapsutvecklingen". Denna hänvisas ofta till vad gäller bibliotekens pedagogiska uppgifter. Ibland hänvisas också till bestämmelsen om högskolans s.k. tredje uppgift, eller samverkan som det oftare benämns idag. I lagens 1 kap. 2 § uttrycks denna uppgift på följande sätt: "I högskolornas uppgift ska det ingå att samverka med det omgivande samhället och informera om sin verksamhet samt verka för att forskningsresultat tillkomna vid högskolan kommer till nytta."

I högskoleförordningen (1993:100) anges under rubriken högskolebibliotek enbart att ett högskolebibliotek avgiftsfritt ska ställa litteratur ur de egna samlingarna till andra högskolebiblioteks förfogande (6 §).

Bibliotekslagen (2013:801), som trädde i kraft den 1 januari 2014, innehåller vissa allmänna bestämmelser som gäller för hela det allmänna biblioteksväsendet, däribland universitets- och högskolebibliotek. Det gäller bland annat bestämmelser om bibliotekens generella ändamål och om prioriterade grupper samt om att avgiftsfritt ställa litteratur ur de egna samlingarna till varandras förfogande. Vidare anges i lagen att det ska finnas tillgång till högskolebibliotek vid alla universitet och högskolor som omfattas av högskolelagen och att dessa bibliotek ska svara för biblioteksverksamhet inom de områden som anknyter till utbildning och forskning vid universitetet eller högskolan.

Specialbibliotek vid statliga myndigheter och stiftelser

Specialbiblioteken vid statliga myndigheter och stiftelser står för informationsförsörjningen till de anställda men fungerar i många fall också som en resurs för forskning och högre utbildning som bedrivs inom områden som knyter an till myndighetens verksamhet. De flesta är också öppna för allmänheten i varierande grad.

Inriktningen på verksamheten vid specialbiblioteken varierar naturligtvis och beror av moderorganisationens uppdrag. I det att verksamheten utgår från förmedlingen av - oftast vetenskapligt baserade - informationsresurser till en specialiserad målgrupp liknar dock arbetsformerna i hög utsträckning den vid universitets- och högskolebiblioteken.

I Sverige finns ett stort antal statliga förvaltningsmyndigheter, drygt 300 stycken. Till detta ska läggas att statlig verksamhet i viss utsträckning även bedrivs i till exempel stiftelseform. Bortser man från högskolorna så är det en liten andel av dessa myndigheter och stiftelser som har regelrätt specialbiblioteksverksamhet, vilket bland annat förklaras av att många är mycket små. Ser man till gruppen större myndigheter är det dock relativt många som har sådan verksamhet - även om antalet minskat under senare år som en följd av att viss biblioteksverksamhet lagts ner i samband med omorganisationer. Även flera av de statliga stiftelserna har specialbiblioteksverksamhet.

Det största specialbiblioteket är Riksdagsbiblioteket som sorterar under riksdagen. Inom myndigheter och stiftelser som sorterar under regeringen har bland annat följande specialbiblioteksverksamhet: Havs- och vattenmyndigheten, Nordiska Afrikainstitutet, Försvarets materielverk, Livsmedelverket, Läkemedelsverket, Naturvårdsverket, Patent- och registreringsverket, SIPRI, Statens geotekniska institut, Statistiska centralbyrån, Sveriges geologiska undersökning och Statens väg- och transportforskningsinstitut (VTI).

Inom myndigheter och stiftelser under Kulturdepartementet finns ett stort antal specialbibliotek. Bland annat vid Svenska filminstitutet,

Statens centrum för arkitektur och design, Riksarkivet, Nordiska museet, Naturhistoriska riksmuseet, Ajtte och Statens museer för världskultur. Vidare finns Konstabiblioteket som drivs gemensamt av Nationalmuseum och Moderna museet, Vitterhetsakademiens bibliotek som är en del av Riksantikvarieämbetet samt det sammanslagna Musik- och teaterbiblioteket vid Statens musikverk.

Inom Utbildningsdepartementets ansvarsområde finns bland annat Svenska barnboksinstitutets bibliotek och biblioteksverksamhet vid de så kallade Medelhavsinstituterna i Rom, Istanbul och Aten.

Den offentliga statistiken är bristfällig vad gäller specialbibliotekens verksamhet och det är svårt att utifrån den säga något generellt om utvecklingen över tid vad gäller personal eller resurser. Det kan dock konstateras att verksamheten vid de statliga specialbiblioteken omsatte i storleksordningen 155 miljoner kronor 2013.

Denna siffra rymmer dock stora skillnader mellan olika bibliotek och det är värt att notera att verksamheten vid vissa myndigheter drivs med en budget som enbart tillåter någon enstaka anställd, ibland bara på halvtid. Detta kan ställas i kontrast till intäkterna för några av de större specialbiblioteksverksamheterna: Riksdagsbiblioteket hade 37 miljoner kr, Riksantikvarieämbetet 20 miljoner kr, Statens musikverk 17 miljoner kr, Patent och registreringsverket 15 miljoner kr och Filminstitutet 11 miljoner kr i intäkter år 2013.

Specialbibliotekens reglering och styrning

I myndighetsförordningen (2007:515) finns vissa grundläggande föreskrifter för förvaltningsmyndigheter under regeringen. Där framgår till exempel vilka ledningsformer som finns för myndigheterna. Regeringen bestämmer utifrån detta ramarna och formerna för en myndighets verksamhet i en myndighetsinstruktion, som är en förordning med bestämmelser om bland annat sådant som myndighetens uppgifter och ledningsform. Regeringen beslutar vidare om förutsättningarna för den enskilda myndighetens verksamhet i årliga regleringsbrev, som innehåller

ler uppgifter om myndighetens mer kortsiktiga uppdrag och ekonomiska ramar.

Generellt kan konstateras att specialbiblioteken vid statliga förvaltningsmyndigheter inte har sitt uppdrag uttryckt i vare sig myndighetsinstruktioner eller andra styrdokument från regeringen. Detsamma gäller specialbiblioteken vid statliga stiftelser där direkta uppdrag saknas i motsvarande dokument, det vill säga i stiftelseurkunder och årliga regeringsbeslut om statens bidrag.

Även specialbibliotek vid myndigheter och statliga stiftelser omfattas dock av bibliotekslagens allmänna bestämmelser. Det handlar då om de delar som gäller för hela det allmänna biblioteksväsendet, bland annat bestämmelserna om bibliotekens generella ändamål och om prioriterade grupper samt om att avgiftsfritt ställa litteratur ur de egna samlingarna till varandras förfogande. Några separata bestämmelser för denna bibliotekskategori finns däremot inte.

Kungliga bibliotekets roll

Reformerna av hur högskolan styrdes i slutet av 1970-talet gav upphov till nya behov av samverkan och samordning mellan högskolebiblioteken. På nationell nivå har särskilda organ haft ansvar för detta inom vissa avgränsade frågor. Under en tid fanns Delegationen för teknisk och vetenskaplig informationsförsörjning (DFI), som 1989 ersattes med Kungliga bibliotekets avdelning för nationell samordning och utveckling (BIBSAM). En insats för att motverka att lokala prioriteringar skulle gå före nationella hänsyn var också inrättandet av systemet med så kallade ansvarsbibliotek, det vill säga bibliotek med nationellt uppdrag att tillhandahålla litteratur inom ett visst ämnesområde.

Kungliga bibliotekets samverkansuppdrag vad gäller forskningsbiblioteken finns kvar – och har nu utvidgats till att i vissa delar även omfatta kommunal biblioteksverksamhet – samtidigt som till exempel systemet med ansvarsbibliotek avskaffats. Enligt 5 § förordningen (2008:1421) med instruktion för Kungliga biblioteket ska myndigheten ha en nationell över-

blick över det allmänna biblioteksväsendet och främja samverkan och utveckling inom området. Myndigheten ska bland annat särskilt ansvara för biblioteksstatistik och det nationella bibliotekssystemet Libris, samt verka för utveckling och samordning av digitala tjänster och system inom biblioteksväsendet.

Vad gäller forskningsbiblioteken mer specifikt sägs i förordningen att Kungliga biblioteket ska:

- främja den svenska forskningens kvalitet genom att tillhandahålla en effektiv forskningsinfrastruktur (1 §),
- svara för frågor om samverkan mellan forskningsbibliotek när det gäller digitalisering och digitalt tillgängliggörande (2 §), samt
- analysera utvecklingen inom forskningsbiblioteken i landet (2 §).

Kungliga biblioteket har också andra uppdrag av direkt relevans för forskningsbiblioteken. Myndigheten fördelar till exempel sedan mitten av 1990-talet en särskild fjärrlånekompensation till bibliotek som lånar ut mer än de lånar in via fjärrlånesystemet.

Pliktleveranser

Både Kungliga biblioteket och flera av universitetsbiblioteken påverkas av lagstiftningen kring så kallade pliktexemplar. I lagen (1993:1392) om pliktexemplar av dokument finns föreskrifter om skyldighet att lämna exemplar av dokument (pliktexemplar) till Kungliga biblioteket och universitetsbiblioteken i Lund, Göteborg, Linköping, Uppsala, Stockholm och Umeå. Mottagarna har skyldighet att bevara och tillhandahålla plikt-exemplaren för forskning och studier enligt föreskrifter som regeringen eller den myndighet som regeringen utser har meddelat.

Av förordningen (2008:1420) om pliktexemplar framgår det att Kungliga biblioteket och universitetsbiblioteket i Lund ska bevara sina exemplar för framtiden. De övriga mottagande institutionerna har rätt att själva bestämma på vilket sätt och i vilken utsträckning de ska lämna ut plikt-exemplaren.

Sedan 1 juli 2012 finns också en lag (2012:492) om pliktleverans av elektroniskt material. Lagen är ett tillägg till tidigare pliktexemplarslagstiftning. Av förordning (2012:866) om pliktexemplar av elektroniskt material framgår bland annat att Kungliga biblioteket för framtiden ska bevara det som lämnats enligt lagen om pliktexemplar av elektroniskt material. Vidare att det är KB som i enskilda fall får besluta om dispens från kravet på leverans och att pliktleverantörer får leverera pliktexemplaren via nätverk i stället för på fysisk bärare.

Särskilda regelverk av betydelse för verksamheten

Utöver de lagar och förordningar som styr forskningsbibliotekens organisation och uppdrag, finns ett antal regelsystem som påverkar förutsättningarna för att bedriva biblioteksverksamhet generellt. Det handlar bland annat om bestämmelser kring personuppgiftshantering samt offentlighets- och sekretesslagstiftningen. Av stor betydelse är också reglerna om upphovsrätt.

Offentlighets- och sekretesslagen samt arkivlagen

I tryckfrihetsförordningen, en svensk grundlag, finns det bland annat bestämmelser om rätten att ta del av allmänna handlingar. Denna rätt är ett uttryck för offentlighetsprincipen. De närmare bestämmelserna om detta och om sekretess, som begränsar rätten att ta del av allmänna handlingar, finns i offentlighets- och sekretesslagen (2009:400). Lagen innehåller dessutom bestämmelser om sådant som myndigheters skyldighet att registrera allmänna handlingar, om överklagande av myndigheters beslut att inte lämna ut en allmän handling och om att vissa enskilda organ ska tillämpa offentlighetsprincipen.

Arkivlagen (1990:782) anger de grundläggande bestämmelserna för hur myndigheter och beslutande församlingar ska sköta sina arkiv. En myndighets arkiv bildas av de allmänna handlingarna från verksamheten och sådana handlingar som myndigheten beslutar ska tas om hand för arkivering. Myndigheternas arkiv ska bevaras, hållas ordnade och vårdas så att de tillgodoser rätten att ta del av allmänna handlingar, behovet av information för rättsskipningen och förvaltningen, och forskningens behov.

Eftersom forskningsbiblioteken är verksamma i den offentliga förvaltningen är dessa regler också av stor betydelse för deras verksamhet. Regelverket innebär bland annat att det i Sverige, till skillnad från i många andra länder, egentligen redan finns en reglering som innebär ganska långtgående skyldigheten att arkivera och fritt tillhandahålla forskningsdata. Forskningsdata är i regel att betrakta som allmän handling då de förvaras eller har upprättats hos en myndighet.⁴

Personuppgiftslagen och registerförfattningarna samt PSI-lagen

Utöver regelverket kring handlingsoffentlighet och arkivering finns en rad andra lagar och förordningar som styr olika delar av de offentliga verksamheternas informationshantering. Dessa regelverk kan vara av stor betydelse för arbetet med öppen data i olika former, något som kommit att bli en viktig utgångspunkt även för forskningsbiblioteken. De kan också innehålla särskilda bestämmelser kring integritetskänsliga uppgifter inom en viss typ av forskningsverksamhet eller för bibliotek som är verksamma inom en viss myndighet.

Personuppgiftslagen (PuL) trädde i kraft 1998 och har till syfte att skydda människor mot att deras personliga integritet kränks när personuppgifter behandlas. Begreppet är brett, det omfattar insamling, registrering, lagring, bearbetning, spridning, utplåning, med mera. Personuppgiftslagen bygger på gemensamma regler som har beslutats inom EU i det så kallade dataskyddsdirektivet. Personuppgiftsregleringen påverkar också forskningsbibliotekens arbete eftersom den styr hur uppgifter får registreras och publiceras på webben, till exempel i form av metadata som kataloger.

Personuppgiftslagen innehåller alltså generella regler om behandling av personuppgifter. Lagen är dock subsidiär i förhållande till andra författningar och det finns också en rad så kallade registerförfattningar som styr hur hanteringen av uppgifter får gå till i enskilda fall. Genom att det krävs en särskild författning för att avvika från det skydd som lagen ger har tanken varit att behovet av särregler ska övervägas i varje särskilt fall.

Numera finns det ett mycket stort antal registerförfattningar som innehåller bestämmelser om behandling av personuppgifter i det offentliga verksamheten, men det är möjligt att detta kan komma att förändras framöver och en mer enhetlig reglering uppkomma för att nå större effektivitet.⁵

Särskilda bestämmelser för att möjliggöra hanteringen av personuppgifter inom bibliotekssektorn finns idag till exempel för verksamheten vid Kungliga biblioteket med att samla in den svenska webben. Särskilda regler om detta har meddelats i förordning (2002:287) om behandling av personuppgifter i Kungliga bibliotekets digitala kulturarvsprojekt.

I sammanhanget bör även lagen (2010:566) om vidareutnyttjande av handlingar från den offentliga förvaltningen nämnas. Den benämns vanligen PSI-lagen (efter det engelska uttrycket Public Sector Information) och syftar till skapa goda villkor för olika aktörer att använda offentlig information för att skapa nya produkter och tjänster. Lagen reglerar hur och på vilka villkor information som produceras i den offentliga verksamheten ska tillhandahållas för vidareanvändning, till exempel om och hur myndigheterna får ta betalt. Lagen gäller dock inte för handlingar som omfattas av upphovsrätt eller en närstående rättighet som tillkommer tredje man, det vill säga sådant material som många gånger finns i bibliotekens samlingar.

Upphovsrättslagstiftningen

Av grundläggande betydelse för bibliotekens verksamhet är bestämmelserna kring upphovsrätt. Upphovsrätten bygger i hög utsträckning på internationella överenskommelser inom ramen för bland annat FN-organisationen WIPO och inom EU-samarbetet. Även om regleringen ofta har sin upprinnelse i dessa fora måste överenskommelserna som huvudregel införlivas i nationell lagstiftning för att bli gällande rätt. De grundläggande bestämmelserna i svensk rätt finns i lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk (upphovsrättslagen).

Upphovsrättens utgångspunkt är att den som skapat ett verk, det vill säga upphovsmannen, ensam ska ha rätt att bestämma över hur verket används. Rättigheterna kan delas upp i den ideella rätten och den ekonomiska rätten. Den ideella rätten består till exempel av rätten att bli namngiven som upphovsman. Den ekonomiska rätten har två huvudsakliga delar, rätten att bestämma över framställningen av exemplar av verket (exemplarframställning) och hur verket ska göras tillgängligt för allmänheten (tillgängliggörande).

Det finns vidare särskilda bestämmelser om olika former av tillgängliggörande. Viktiga exempel för biblioteksverksamheten är överföringsrätten som bland annat avser tillhandahållande på nätet och spridningsrätten som avser när exemplar av ett verk sprids till allmänheten genom till exempel försäljning, gåva, uthyrning eller utlåning.

För att uppnå en balans mellan upphovsmannens intressen och andra viktiga samhällsintressen, som yttrandefrihet och rätten att få tillgång till information, tillåts dock vissa bruk av verk utan tillstånd från upphovsman eller rättighetsinnehavare. Grundläggande i detta avseende är också att upphovsrätten (och de s.k. närstående rättigheterna) upphör efter en viss tid. I de vanligaste fallen upphör upphovsrätten 70 år efter det år då upphovsmannen dog.

Det finns även ett antal undantag från ensamrätten som vanligen benämns inskränkningar och som återfinns i 2 kapitlet i upphovsrättslagen. Inskränkningarna kan gälla både exemplarframställning och vissa former av tillgängliggörande för allmänheten. I bland annat Bernkonventionen och Infosocdirektivet anges dock vissa kriterier som ska vara uppfyllda för att en inskränkning i ensamrätten ska vara tillåten i nationell lagstiftning. Kriterierna refereras ofta till som trestegstestet och innebär att inskränkningar endast får ske i 1) vissa särskilda fall, som 2) inte står i konflikt med ett normalt nyttjande av verket och 3) inte otillbörligt skadar rättighetsinnehavarens intressen.

Inskränkningar i spridningsrätten

Upphovsrätten till ett verk innefattar alltså en ensamrätt för upphovsmannen att sprida verket (spridningsrätt). Enligt 19 § upphovsrättslagen får emellertid ett exemplar av ett verk som med upphovsmannens samtycke överlåtits inom Europeiska ekonomiska samarbetsområdet spridas vidare. Spridningsrätten i fråga om det enskilda exemplaret är förbrukad – konsumerad – i och med den överlåtelse som skett med upphovsmannens samtycke. Bibliotek har alltså möjlighet att med stöd av denna bestämmelse låna ut till exempel tryckta böcker till allmänheten utan upphovsmannens tillstånd.

Konsumtion kan dock – troligen – bara inträda för fysiska exemplar av ett verk. När ett bibliotek gör skyddade verk tillgängliga för allmänheten på annat sätt än genom utlåning av fysiska exemplar gäller alltså i regel ensamrätten. För att få tillhandahålla e-böcker och motsvarande elektroniska verk måste biblioteken vanligen ha tillstånd från rättighetshavare. Villkoren för tillhandahållande av denna typ av produkter kan till exempel regleras i licensavtal mellan bibliotek och rättighetshavare.

Särskilda inskränkningar till förmån för bibliotek och arkiv

I 16 § upphovsrättslagen finns en inskränkning som särskilt gäller framställning och spridning av exemplar inom arkiv och bibliotek. Enligt bestämmelsen har vissa arkiv och bibliotek* rätt att framställa exemplar av verk, dock inte datorprogram,

1. för bevarande-, kompletterings- eller forskningsändamål,
2. för att tillgodose lånesökandes önskemål om enskilda artiklar eller korta avsnitt eller om material som av säkerhetsskäl inte bör lämnas ut i original, eller
3. för användning i läsapparater.

---

* Bestämmelsen gäller, som det uttrycks i lagtexten, för de statliga och kommunala arkivmyndigheterna, för de vetenskapliga bibliotek och fackbibliotek som drivs av det allmänna, och för folkbiblioteken. Regeringen får i enskilda fall besluta att även andra arkiv och bibliotek än de som anges ska ha rätt till exemplarframställning.

Exemplar som framställs på papper med stöd av punkten 2 får spridas till lånesökande.

Med utgångspunkt i denna bestämmelse får bibliotek, med valfri teknik, kopiera annat material än datorprogram som ingår i de egna samlingarna för bland annat bevarandeändamål. Någon generell rätt att utan hänvisning till något av de angivna syftena framställa kopior av samlingen finns dock inte. Vad gäller spridning av materialet till låntagare är bestämmelsen dessutom betydligt mer restriktiv. Kopior i sådant syfte får huvudsakligen ske av enskilda artiklar eller korta avsnitt och enbart lämnas ut till låntagarna på papper.

Inskränkningar vad gäller offentligt framförande

InfoSoc-direktivet innehåller en artikel som möjliggör en inskränkning för bl.a. bibliotek och arkiv om att tillhandahålla material ur samlingarna genom därför särskilt avsedda terminaler i bibliotekets eller arkivets lokaler (artikel 5.3.n). De upphovsrättsligt skyddade verk som kan omfattas är sådana som finns i dessa institutioners samlingar och som inte omfattas av köpe- eller licensvillkor.

Denna bestämmelse har dock inte införts i svensk rätt. Istället hänvisades vid införlivandet av direktivet till 21 § upphovsrättslagen om offentligt framförande. Denna bestämmelse innebär bland annat att bibliotek och arkiv kan tillhandahålla datorer med internetuppkoppling i sina lokaler. Bestämmelserna i 21 § innebär även att arkiven och biblioteken har möjligheter att framföra digitaliserat material i sina lokaler, exempelvis genom att tillhandahålla det för enskilda personers studium på bildskärmar i lokalerna.⁶ En förutsättning är bland annat att tillträdet är avgiftsfritt och anordnandet sker utan förvärvssyfte.

Inskränkningar för användning av "herrelösa verk"

För att underlätta digitalisering och förmedling av kulturarvssamlingar i situationer när rättighetsinnehavaren till ett verk är okänd eller inte går att nå - och verket alltså kan benämnas "herrelöst" - har det införts en särskild inskränkning i upphovsrättslagen (16 a-d §§). Inskränkningen

ger bland annat bibliotek möjlighet att under vissa förutsättningar digitalisera och på begäran tillhandahålla verk som anses herrelösa och som finns i deras samlingar. Bestämmelsen har sin bakgrund i ett EU-direktiv.

För att möjligheten ska kunna tillämpas måste dock enligt lagstiftningen en omsorgsfull efterforskning av upphovsmannen utföras för varje självständigt verk. Mot denna bakgrund kan inte denna inskränkning användas för att tillgängliggöra annat än enskilda verk och den underlättar inte digitalisering och tillgängliggörande av större samlingar.

Möjlighet att sluta avtal med avtalslicensverkan

Användning av skyddade verk kan grundas på avtal som slutits utifrån bestämmelserna om s.k. avtalslicenser i 42 a § upphovsrättslagen. Användning genom avtalslicens är en lösning som är typisk för de nordiska länderna. Bestämmelserna om avtalslicens gör det möjligt för en part att träffa avtal om användningen av verk med en organisation som företräder ett flertal svenska upphovsmän på området och därigenom få rätt att också använda verk av upphovsmän som inte företräds av organisationen (s.k. utsträckt verkan). Tanken är att nyttjare genom sitt avtal med den representativa organisationen på ett enklare sätt ska få alla de rättigheter som behövs för verksamheten, samtidigt som berörda upphovsmän får ersättning.

Det har sedan ungefär tio år tillbaka funnits en möjlighet att ingå avtal med avtalslicensverkan för viss överföring och spridning av verk inom arkiv och biblioteksväsendet. I 42 d § upphovsrättslagen anges att arkiv och bibliotek får framställa exemplar av verk som ingår i de egna samlingarna och tillgängliggöra offentliggjorda sådana verk för allmänheten, om avtalslicens gäller. Denna möjlighet att sluta avtalslicens för bibliotekens del har dock inte i praktiken resulterat i att något tillgängliggörande skett. Skälet för detta har bland annat varit att sådana avtal ansetts mindre intressanta eftersom de - liksom inskränkningen i upphovsrättslagens 16 § - begränsas till enskilda artiklar, korta avsnitt eller material som av säkerhetsskäl inte bör lämnas ut i original.

Utifrån den nyligen genomförda upphovsrättsutredningens förslag i betänkande Avtalad upphovsrätt (SOU 2010:24) har det sedermera införts en ny bestämmelse i upphovsrättslagen (42 h §) som innebär att parterna även på andra områden än de i lagen särskilt angivna kan ingå avtal med avtalslicensverkan, det vill säga en bestämmelse om generell avtalslicens.

För bibliotekens del öppnar detta upp för nya möjligheter att sluta avtal om nyttjande av olika typer av material i samlingarna. Till skillnad mot vad som gäller enligt de olika inskränkningar som beskrivits ovan, kan denna typ av avtal även innefatta överföring till allmänheten, till exempel att tillgängliggöra verken på internet. Vidare kan frågor om så kallade herrelösa verk hanteras genom denna typ av avtal eftersom ansvaret för att hitta okända upphovsmän flyttas till den organisation som företräder upphovsmännen.

För att avtal med avtalslicensverkan ska vara möjligt krävs dock att det handlar om en situation där stora mängder skyddade verk kan komma att användas och där det på förhand inte är möjligt för användaren att avgöra vilka verk som berörs, samtidigt som alla verk på området behöver kunna utnyttjas. En annan förutsättning för avtalslicens är att det handlar om ett avgränsat användningsområde. Med andra ord är inte detta en lösning som är avsedd för nyttjande av ett mindre antal enskilda verk som i princip kan behandlas med varje rättighetshavare enskilt. Bestämmelserna gör också att den vidareanvändning av verken som kan tillåtas är begränsad på vissa sätt. Till exempel förefaller viss spridning i sociala medier inte möjlig att avtala om.

Ett första steg på vägen mot att utnyttja möjligheten att teckna avtalslicens för användning av upphovsrättskyddat material vid till exempel bibliotek har tagits av Digisam, ett statligt samordningssekretariat för digitalisering av kulturarvet. Digisam har kommit överens med Bildupphovsrätt i Sverige (BUS) om grundvillkor för storskaligt nyttjande av främst fotografiska verk och bilder som ingår i kulturarvsinstitutionens samlingar. Grundvillkoren kan ligga till grund för enskilt avtal med av-

talslicensverkan som tecknas mellan en viss institution och BUS. Något sådant har dock ännu inte tecknats. Ett arbete med att ta fram ett avtal med avtalslicensverkan för bildanvändning pågår även på Svenska filminstitutet och biblioteket där är involverad i denna process.

FORSKNINGSBIBLIOTEKENS VERKSAMHET I FÖRÄNDRING

Både forskning och högre utbildning har i hög utsträckning påverkats av det förändrade vetenskapliga kommunikationslandskapet under de senaste decennierna. Det märks inte minst i bibliotekens verksamhet, som i många delar ändrat karaktär. I detta avsnitt beskrivs utvecklingen för de svenska forskningsbiblioteken sedan millennieskiftet med utgångspunkt i den offentliga biblioteksstatistiken.⁷

Det senaste decenniet har varit en period av stora omställningar men också av expansion för universitets- och högskolebiblioteken. Verksamheten har vuxit på många sätt. Den digitala utvecklingen har medfört ett betydligt större utbud av vetenskapliga publikationer för forskare och studenter och användningen av dessa resurser ökar. Den pedagogiska verksamheten har expanderat och når allt fler. Nya uppgifter har också tillkommit som att hantera högskolornas vetenskapliga publicering.

Vetenskaplig informationsförsörjning

Under den senaste tioårsperioden har utgifterna för verksamheten vid högskolebiblioteken ökat i reala termer. Kostnadsökningen beror på flera faktorer. En förklaring är att högskolebiblioteken har fått ett antal nya och utökade uppgifter under senare år, bland annat kopplade till publicering, utbildning och utvärdering. Det är alltså inte i alla delar samma verksamhet vid biblioteken i början av perioden som i slutet.

Av statistiken framgår dock att övergången till elektroniska medier under det senaste decenniet även inneburit en påtaglig ökning av de totala förvärvskostnaderna för forskningsbiblioteken, detta trots att inköpen av tryckta medier samtidigt minskats tämligen radikalt. De elektroniska resurserna är i vissa fall helt enkelt dyrare att förvärva. Detta visar på betydelsen av att intensifiera arbetet för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer och för att gemensamt förhandla med de internationella vetenskapliga förlagen.

En pådrivande faktor bakom kostnadsökningarna är dock att utbudet av, främst vetenskapliga tidskrifter, expanderat kraftigt under perioden. Antalet vetenskapliga publikationer biblioteken kan förväntas tillhandahålla har fullkomligt exploderat sett över längre tid. Utvecklingen har de senaste decennierna accelererat även om det är en långsiktig historisk trend att antalet publikationer ökar. Ett mått på förändringstakten är att antalet vetenskapliga tidskrifter har uppskattats till ca 10 000 kring sekelskiftet 1900, till ca 100 000 kring 1950 och till närmare 1 000 000 år 2000.⁸ Denna utveckling har fortsatt och förstärkts av att allt fler öppna tidskrifter kommer till.

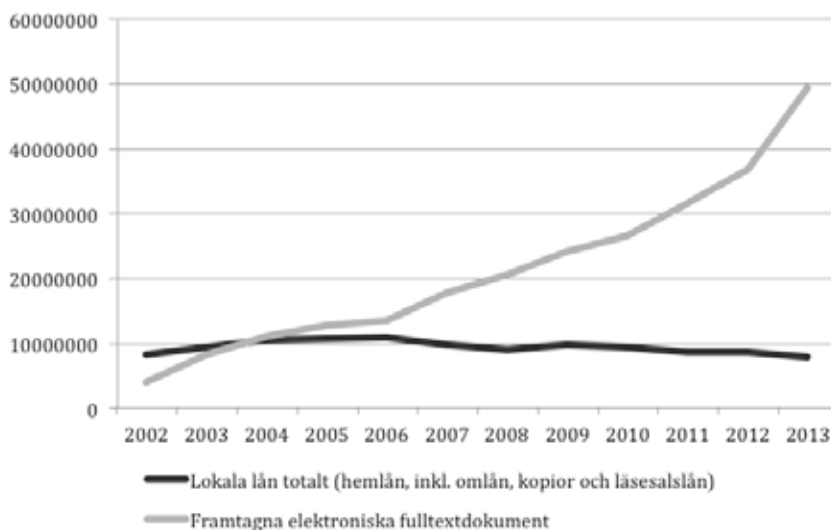
Med denna utveckling kan naturligtvis ingen förväntas ha tillgång till allt – den drömmen är sedan länge borta – men det finns ändå för de olika vetenskapsgrenarna centrala resurser i form av ledande tidskrifter och viktiga monografier som behöver kunna nås för att verksamheten ska fungera. Detta sätter bibliotek och finansiärer under press och medför att de som kan har varit tvungna att höja medieanslagen för att möta förlagens prishöjningar. Tillgången till centrala delar av det licensskyddade materialet är dock mycket ojämn. Vissa mindre högskolebibliotek och bibliotek vid många förvaltningsmyndigheter och sjukhus saknar till exempel i stort sett tillgång till e-böcker.

Användningen av digitala resurser har exploderat

Statistiken visar att det skett en snabb övergång till digitala resurser vid forskningsbiblioteken.⁹ Användningen av elektroniska resurser har ökat kraftigt, samtidigt som de fysiska samlingarna nyttjas i avtagande grad. Detta gäller vid alla typer av forskningsbibliotek.

Forskare och anställda kan i dag få tillgång till de flesta elektroniska resurser direkt från sina tjänsterum och studenterna kan ofta på campus få access till bibliotekets resurser även via till exempel appar för mobila enheter. Det har naturligtvis avsevärt förenklats för användarna och utvecklingen representerar stora värden i effektiviseringsvinster för svensk forskning, förvaltning och högre utbildning.

Användning av universitets- och högskolebibliotekens resurser, 2002-2013

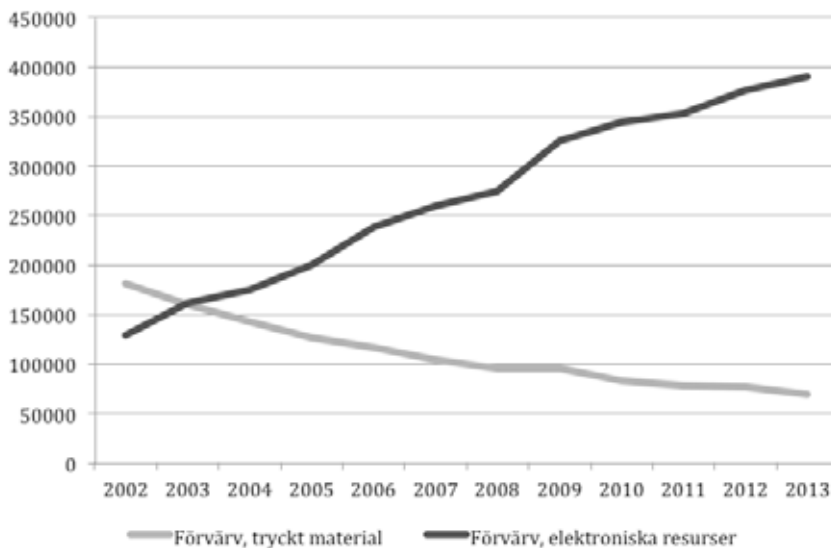
De lokala lånen av fysisk media har minskat vid universitets- och högskolebiblioteken under det senaste decenniet. Minskningen är påtaglig men inte dramatisk och följer på en viss uppgång i mitten av perioden. Vid ingången till perioden var det totala antalet lokala lån av fysiska media ca 8,2 miljoner och år 2013 var de 7,9 miljoner.

Det som däremot påtagligt har ökat är framtagningen av elektroniska fulltextdokument (via databaser och i form av tidskriftsartiklar eller e-böcker). Utvecklingen illustreras tydligt i diagrammet ovan, även om siffrorna får ses som en skattning då uppgiften kan redovisas något olika av olika uppgiftslämnare. I början av perioden togs under 10 miljoner elektroniska fulltextdokument fram per år via bibliotekens olika system. Alltså klart färre än antalet fysiska lån. I slutet av perioden har siffran flerdubblats och ligger kring 50 miljoner framtagningar per år.

Förvärven har blivit digitala - kostnaderna har dragit iväg

Även forskningsbibliotekens förvärv har i grunden förändrats under det senaste decenniet. Övergången från tryckt till digitalt material är i stort sett fullständig när det kommer till nya vetenskapliga publikationer. Samtidigt innebär inte det att de tryckta samlingarna ännu minskat. Forskningsbiblioteken måste för närvarande hantera både och i sin verksamhet.

Under den senaste tioårsperioden har en tydlig övergång skett från tryckt till digitalt material i forskningsbibliotekens medieinköp. Detta gäller både för bibliotek vid förvaltningsmyndigheter och för universitets- och högskolebibliotek. Utvecklingen illustreras dock tydligast med siffror från högskolesektorn.

Förvärvskostnader för universitets- och högskolebibliotek, 2002-2013 (tkr, löpande priser)

Diagrammet illustrerar övergången från tryckt till elektroniskt material under perioden. Från att utgiftsposterna varit relativt jämnstora i periodens början har utvecklingen fört med sig att kostnaden för de elektroniska förvärven i dag utgör ca 85 procent av de totala kostnaderna. Noterbart är att detta skett, dels genom att kostnaderna för de elektroniska förvärven ökat dramatiskt (de är tre gånger så stora i dag) och dels genom att kostnaderna för förvärv av tryckt material minskat kraftigt (med ungefär två tredjedelar).

Trots denna snabba minskning i inköpen av tryckt material, ökar de totala inköpskostnaderna tämligen kraftigt under perioden. I fasta priser har förvärvskostnaderna enligt den offentliga biblioteksstatistiken ökat med ca 30 procent under perioden 2002-2013. Det senast redovisade året uppgick de till totalt ca 460 miljoner kronor för hela högskolesektorn (inklusive specialbiblioteken rör det sig om uppskattningsvis en halv miljard om året).

Dessa kostnadsökningar har generellt sett åtföljts av ökade anslag från huvudmännen och de dyrare förvärven har därför inte i någon större utsträckning behövt gå ut över verksamheten i övrigt. En tendens till att större kostnader för tidskrifter gått ut över inköpen av vetenskapliga böcker/monografier kan dock noteras.

Fysiska samlingar och traditionella arbetsuppgifter är kvar

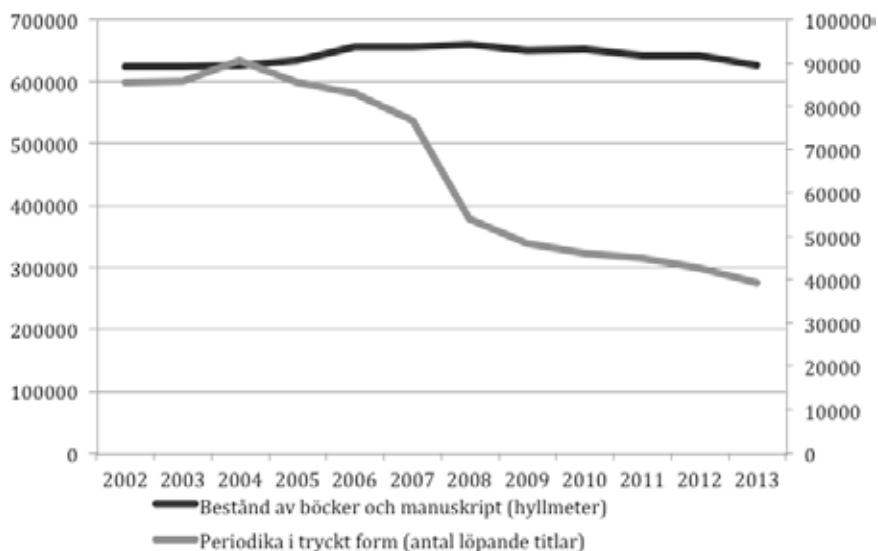
Statistiken visar alltså att det skett en snabb övergång till digitala resurser vid forskningsbiblioteken. Samtidigt kvarstår många traditionella uppgifter för biblioteken. De lokala lånen av fysiska medier har bara sjunkit i viss utsträckning. Fjärrinlånen vid forskningsbiblioteken har förvisso mer än halverats under perioden, men samtidigt har inte fjärrutlånen (som alltid varit betydligt fler) minskat på något påtagligt sett. Forskningsbiblioteken har fler än 17 miljoner fysiska besök per år.

Under perioden 2002-2013 har antalet studieplatser som universitets- och högskolebiblioteken tillhandahåller varierat något över tid. Totalt sett har de gått från ca 21 000 vid periodens början till 23 000 det senast

redovisade året. Utvecklingen av antalet studieplatser nådde dock en höjdpunkt i mitten av perioden och under ett antal år var de uppe i totalt ca 26 000. Antalet studieplatser är alltså idag något högre än i början av perioden.

Viktigt att notera är också att beståndet av tryckt material – och därmed alla arbetsuppgifter som hänger samman med detta – knappast har minskat under perioden. Även om nyförvärven i hög utsträckning alltså är elektroniska finns de tryckta samlingarna, i de allra flesta fall, fortfarande kvar ute på biblioteken.

Fysiskt bestånd vid universitets- och högskolebiblioteken, 2002-2013

Som framgår av diagrammet har beståndet av tryckta böcker räknat i hyllmeter inte minskat under perioden även om en tidigare trend mot expansion avtagit. Vid ingången av perioden huserade universitets- och högskolebiblioteken drygt 600 000 hyllmeter böcker och manuskript.

Samma nivå nåddes åter 2013 efter att ha varit ännu högre under några år i mitten av perioden.

För att illustrera utvecklingen vad gäller de tryckta tidskrifterna och tidningarna anges i diagrammet antalet löpande titlar tryckt periodika, som sjunkit kraftigt från ca 90 000 i början av perioden till ca 40 000 de senaste redovisade åren (ej unika titlar). Detta speglar förstås övergången till elektronisk åtkomst på tidskriftssidan. Samtidigt ska man vara medveten om att antalet löpande periodikatitlar inte återspeglar hur stora samlingar av tryckta tidskrifter och tidningar som finns vid biblioteken, eftersom många pappersprenumerationer, som synes, avslutats först under senare år.

En explosion av titlar - men ojämn åtkomst till licensierat material

Under det senaste decenniet har mängden vetenskapliga publikationer - artiklar, konferensrapporter och monografier - ökat mycket kraftigt. Detta beror både på att forskning och högre utbildning expanderat globalt sett och på att nya tekniska hjälpmedel gjort det enklare att publicera, inte minst i elektronisk form.

Under perioden 2002-2013 ökade antalet elektroniska periodikatitlar som tillgängliggörs via universitets- och högskolebiblioteken från totalt ca 119 000 till inte mindre än 508 000 stycken (ej unika titlar). Detta representerar en formlig explosion av antalet titlar som tillgängliggörs via de svenska bibliotekssystemen.

Även antalet e-böcker vid de svenska forskningsbiblioteken har ökat kraftigt under perioden, från att några tiotusen redovisas i statistiken i början av perioden till kring fyra miljoner totalt sett i slutet av perioden (ej unika titlar). Vad gäller e-böckerna kan dock konstateras att de minsta högskolebiblioteken och många bibliotek vid förvaltningsmyndigheterna knappt har tillgång till några alls.

Om man ser till antalet digitala enheter (både tidskriftsartiklar och böcker) i forskningsbibliotekens mediebestånd, varierar antalet kraftigt mellan

biblioteken. Från ett par tusen enheter vid mindre bibliotek som Röda korsets bibliotek eller Ersta Sköndals högskolebibliotek, till flera hundra tusen vid de stora universiteten i Uppsala, Lund och Göteborg. Till del förklaras förstås skillnaderna i hur utbildning och forskning ser ut vid de olika högskolorna - små specialiserade högskolor mot stora fullsortimentsuniversitet - men snedfördelningen kan också bero på att mindre organisationer helt enkelt inte mäktar med att förvärva de resurser som behövs med nuvarande affärsmodeller som ofta bygger på storskalighet och ibland kräver komplicerade licensförhandlingar. Tydligast blir detta när man ser till tillgången till e-resurser vid till exempel myndighets- och sjukhusbibliotek.

Mängden öppet tillgängliga publikationer har ökat snabbt

En förklaring till ökningen av det totala antalet titlar som biblioteken tillhandahåller är ökningen av antalet öppet tillgängliga vetenskapliga publikationer, främst i form av open access-tidskrifter. Man ska dock vara medveten om att den framväxande marknaden för öppna tidskrifter än så länge bara förklarar en del av ökningen i antalet titlar som forskningsbiblioteken tillhandahåller: andelen OA-tidskrifter utgör ännu så länge bara några procent av bibliotekens kataloger. Som framgår av den ovan redovisade statistiken har inte utvecklingen heller lett till att förvärvskostnaderna sjunkit.

För tillfället finns drygt 10 000 vetenskapliga open access-tidskrifter och antalet ökar hela tiden. Till detta kommer "megatidskrifter" som liknar nätbaserade artikeldatabaser och som kan publicera i princip obegränsade mängder artiklar.¹⁰ En megatidskrift publicerar artiklar från ett antal ämnesområden under ett gemensamt namn. Som exempel kan PLoS One nämnas som publicerar artiklar inom i stort sett alla naturvetenskapliga och medicinska ämnesområden. Visionen är att allt som förtjänar att publiceras ska publiceras. Strategin är att enbart bedöma sådant som grundläggande vetenskaplighet, metod, etik och slutsatser. Bedömningen ska vara snabb och utvärderingen av kvaliteten på en artikel får fortsätta efter publiceringen med analys av statistik och kommentarer.

Denna utveckling ställer bibliotekarierna inför utmaningen att hjälpa sina användare att navigera i denna flod av information, som dessutom är av högst varierande kvalitet. Många bibliotek väljer också att införliva öppet tillgängliga resurser i sina kataloger och behöver då göra ett urval av vad som ska tas med. Sådana urval görs både med utgångspunkt i institutionens utbildnings- och forskningsprofil, i dialog med användarna och med hjälp av referensverktyg som Directory of Open Access Journals (DOAJ).

Publiceringsverksamhet och forskningsinformation

Under senare år har "output" i form av den egna organisationens publikationer blivit allt viktigare för forskarna och lärosätena, och därmed även för forskningsbiblioteken.¹¹ Detta är delvis en konsekvens av att konkurrensen om anslag för forskning och högre utbildning har ökat i Sverige. För att demonstrera hög vetenskaplig produktivitet har det blivit allt viktigare att synliggöra den egna forskningen, både inom och utanför forskarsamhället. Lärosätena har haft anledning att försöka påverka hur forskningen kommuniceras för att publikationerna ska ge positivt utslag i nationella och internationella utvärderingar av verksamheten.

Publicering har kommit att bli en arbetsuppgift på många forskningsbibliotek under det senaste dryga decenniet, främst inom akademien men också vid flera statliga myndigheter och stiftelser. Tillgängliggörande av forskningsresultat innebär delvis en ny roll för biblioteken. Som ett komplement till att tillgodose att studenter, forskare och anställda har tillgång till information i olika format har biblioteken fått ansvar för att göra egenproducerat material tillgängligt för omvärlden, framför allt i digital form. Det har ställt nya krav på både kompetens och resurser men det har också gett biblioteken en ny roll i organisationen och nya relationer till sina målgrupper.

Vetenskaplig output är inte heller längre begränsat till textbaserade produkter utan kan innefatta så skilda saker som dataset, audiovisuella framföranden, datorprogram, visualiseringar och olika former av nätbaserad interaktion. För att stödja förmedlingen inom flera av dessa områden har

de svenska forskningsbiblioteken under senare år börjat utveckla både egna tjänster och olika former av användarstöd.

Elektronisk publicering allt viktigare för forskningsbiblioteken

Att den elektroniska publiceringen ökat vid forskningsbiblioteken under senare år visas tydligt i den offentliga statistiken. Totalt tillhandahöll universitets- och högskolebiblioteken 2013 inte mindre än 270 000 avhandlingar, artiklar och studentuppsatser i fulltext. De senaste åren har i storleksordningen 35 000 nya fulltextdokument per år publicerats via forskningsbiblioteken.

Även om arbetet med publiceringsfrågor ibland kan ske i liten skala och handla om att någon eller några ansvarar för en publikationsdatabas så har många lärosäten också byggt upp särskilda avdelningar eller team runt publicering. Specialiserade avdelningar eller motsvarande finns numera vid exempelvis Chalmers, Göteborgs universitet, Linköpings universitet, Stockholms universitet och Uppsala universitet samt vid Malmö högskola och vid KTH. Det finns också ett nära samarbete mellan de svenska forskningsbiblioteken kring publiceringsfrågor.

Digitala arkiv har byggts upp - förlagsverksamhet är på väg

I slutet av 1990-talet började institutionella digitala arkiv inrättas vid svenska universitet och högskolor. De institutionella arkiven skapades ofta från början för att möjliggöra öppen publicering av avhandlingar, examensarbeten och andra lokalt utgivna verk. Arkiven började dock snart även användas för att registrera publikationer som inte fanns i fulltext, och under 2000-talet utvecklades de på flera håll snarast till publikationsdatabaser som också användes för open access-publicering. Dessa databaser kunde senare användas som underlag för till exempel interna utvärderingar.

De kombinerade publikationsdatabaserna och institutionella arkiven kom att få en central ställning för lärosätenas arbete med både publiceringsstatistik och fulltextpublicering. I början av 2000-talet inleddes projekt som kom att bidra till en mer strukturerad infrastruktur för publi-

ceringen, bland annat det svenskutvecklade institutionella arkivet DiVA (Digitala Vetenskapliga Arkivet). DiVA utvecklades vid Uppsala universitetsbibliotek men drivs sedan 2005 i konsortieform med ett 30-tal deltagande institutioner.

De publikationer lärosätena och deras anställda har kvar de ekonomiska rättigheterna till publiceras i relativt stor omfattning i de institutionella arkiven och omfattas också i flera fall av open access-krav i lärosätenas egna riktlinjer för publicering. Under senare år har fokus dock alltmer rört sig mot parallellpublicering av kollegialt granskade och externt publicerade tidskriftsartiklar och konferensbidrag. En fråga som diskuteras alltmer idag är också open access-publicering av monografier. I alla dessa fall är rättighetssituationen ofta mer komplicerad och många författare har – utan att alltid vara medvetna om det – avtalat bort sin egen rätt att tillgängliggöra verket elektroniskt.

Sedan länge har forskningsbiblioteken inom högskolan ofta haft ett samlande ansvar för lärosätenas olika skriftserier, ofta kallade Acta-serier.¹² Inom biblioteken har den tekniska produktionen hållits samman medan redaktörerna ofta funnits ute på institutionerna. Huvuddelen av produktionen i denna skriftserieverksamhet har bestått av doktors- och licentiatavhandlingar som trycks och på senare år även distribuerats digitalt via det institutionella arkivet.

Under det senaste decenniet har denna verksamhet kommit att vidareutvecklas i olika riktningar. Linköpings universitet var tidigt ute med Linköping University Press som redan i början av 2000-talet började erbjuda digital open access-publicering och ett mer aktivt arbete med sina skriftserier. Flera forskningsbibliotek erbjuder numera till exempel möjligheten att direkt från det institutionella arkivet beställa ett tryckt exemplar av en bok eller rapport från lärosätets egen produktion. I flertalet fall handlar det om beställning av exemplar som finns i lager, men på senare år har dock även regelrätt print on demand-försäljning införts. Ett annat exempel är att biblioteken kommit att stötta utgivningen av open access-tidskrifter knutna till institutioner eller forskargrupper vid det

egna lärosätet. Stödet har bestått i rådgivning och i tillhandahållandet av den tekniska plattformen.

Flera lärosäten står nu inför en vidareutveckling av sin publiceringsverksamhet i riktning mot mer regelrätt förlagsverksamhet, bland annat genom att integrera sakkunniggranskning i utgivningsprocessen och på andra sätt ta ett större redaktionellt ansvar för produkterna. Utvecklingen mot mer regelrätt förlagsverksamhet syftar till att stärka arbetet med kvaliteten i produkterna och framför allt med spridning och förmedling. I flera fall är biblioteken involverade i dessa diskussioner. Det nyinrättade Stockholm University Press, som sorterar under biblioteket, ska till exempel fungera som ett publiceringsstöd med utgivning av elektroniska och fritt tillgängliga titlar med möjlighet till print on demand. Allt som publiceras ska också genomgå extern sakkunniggranskning.

Publiceringsstrategier och nya sätt att kommunicera forskning

Biblioteken ger också råd och stöd vid extern publicering samt för att utforma publiceringsstrategier. Denna stödjande verksamhet utgår från bibliotekariernas kunskap om tillgängliga vetenskapliga tidskrifter inom olika ämnesområden, samt sådant som open access-krav från finansörer och hur tidskrifters impact-faktorer ser ut och beräknas. Detta är en verksamhet som blivit allt viktigare under senare år i takt med att större fokus kommit att läggas på dessa frågor ute på lärosätena.

Biblioteken har i dag ofta i uppdrag att medverka till effektiva publiceringsstrategier, både ur kvalitets och budgetsynvinkel, hos enskilda forskare eller grupper av forskare. Arbetet syftar i grunden till att forskarna ska publicera sig för att nå maximal synlighet och hög vetenskaplig status. Det handlar om att fungera stödjande i planering, genomförande och redovisning av forskningsprojekt, samt att hjälpa till att möta genomslag på olika sätt. Arbetet med publiceringsstrategier innefattar alltså ett engagemang från bibliotekens sida i hela forskningsprocessen. Den ökade betydelsen för detta arbete har också på många sätt förändrat bibliotekarierollen och relationen mellan bibliotek och forskare.¹³ I detta ingår också att i samverkan med enskilda forskare eller forskargrupper

utveckla nya kanaler för att kommunicera forskningsresultat och skapa uppmärksamhet kring specifika projekt. Det kan handla om rådgivning kring sociala media-kanaler och att bistå vid byggande av till exempel hemsidor och bloggar.

Kopplat till detta är också mätandet av genomslag – som inte behöver vara begränsat till traditionell citeringsanalys eller bibliometri. För att beräkna vilket genomslag en enskild forskare, en artikel, bok eller presentation har haft, finns idag en mängd sätt att räkna och värdera. Hänsyn kan tas till sådant som databasreferenser, nedladdningar, omnämningen i sociala media eller visningar på webben. Hela detta fält sammanfattas ibland under beteckningen "altmetrik" och många forskningsbibliotekari-er har varit engagerade i utvecklingen av dessa tekniker.

Ett ekosystem för forskningsinformation växer fram

Forskningsinformation – information om forskning – har kommit att bli en allt viktigare fråga under senare år. Det beror på flera saker. Den tekniska utvecklingen, och framför allt den elektroniska publiceringen, har gjort det möjligt att samla in data om i princip allt forskarna gör. Samtidigt har vi ett akademiskt system som allt mer styrs genom att mäta och väga: resurser fördelas i ökande utsträckning utifrån kvantitativa indikatorer och då behövs grunddata som går att lita på. Det behövs bibliometriska uppgifter av olika slag – publiceringar, citeringar – men också tillförlitlig information om sådant som forskningsprojektens sammansättning och finansiering och samverkan med aktörer utanför högskolan.

Ett gemensamt ekosystem för forskningsinformation håller nu på att ta form i Sverige. Vetenskapsrådets arbete är centralt för hur detta system utformas, men även Kungliga biblioteket har en viktig roll. För Kungliga bibliotekets del handlar det bland annat om att vidareutveckla databasen SwePub så att den kan användas för bibliometrisk analys och för Vetenskapsrådet om det nya ansöknings- och ärendehanteringssystemet Prisma samt om att utveckla projektdatabasen SweCRIS. De olika tjänsterna ska i framtiden kunna utbyta och återanvända information. För att

detta ska vara möjligt måste systemen konstrueras så att de kan kommunicera med varandra. Uppgifter måste också kunna knytas till individ, forskningsmiljö och projekt. Frågan om identifikatorer (som ORCID) är därför avgörande.

Forskningsbiblioteken har en avgörande roll i att få fram kvalitetssäkrad data för dessa olika system. Systemen är byggda med federerade lösningar och mycket av informationen samlas in ute på högskolorna – ofta via biblioteken. En annan, och minst lika viktig, roll som biblioteken har är att arbeta för att få forskarna själva motiverade – att få dem att bry sig om att uppdatera och kontrollera sina uppgifter – eller att på olika sätt avlasta dem dessa uppgifter. Hur den administrativa bördan med dessa kontroll- och uppföljningssystem hanteras är nämligen en av de stora utmaningarna för att få dem att fungera.

När systemen väl är på plats ska informationen kunna användas i utvärdering internt på högskolorna och i förlängningen även vid medelsttilldelning nationellt. Detta även om det system för forskningskvalitetstvärdering i Sverige (FOKUS) som nu diskuteras i högre utsträckning kan komma att baseras på sakkunniggranskning.

Kunskap inom bibliometri finns vid biblioteken

Bibliometri innebär kvantitativ analys av vetenskaplig publicering, till exempel i termer av antal publikationer eller olika publikationers genomslag i form av citeringar. Samförfattarskap och citeringar kan också användas för att i olika sammanhang analysera och, allt oftare, visualisera hur samarbetsmönster ser ut och hur olika ämnesfält hänger ihop. Bibliometri används ofta som ett komplement till kollegial granskning vid både lärosätetsintern och extern utvärdering av forskning i Sverige, men också vid internationell ranking av universitet och högskolor.

I Sverige har många forskningsbibliotek under senare år kommit att bygga upp särskild kompetens kring bibliometri för att stödja sina lärosäten i utvecklandet av publiceringsstrategier och för utvärdering. Vid flera av biblioteken finns särskilda bibliometriker i dag anställda och särskilda

enheter har också byggts upp kring denna funktion. Ofta är det lärosätenas egna publikationsdatabaser som ligger till grund för analyser i verksamheten men flera arbetar också utifrån poster i externa databaser som Web of Science.

De bibliometriska analyserna används för olika typer av uppföljningsverksamhet, oftast på institutions-, fakultets- eller lärosätetsnivå. Individuell årlig utvärdering baserad på bibliometriska indikatorer används dock även vid vissa svenska lärosäten, till exempel vid KTH. Hur bibliometrin kan och bör användas för att värdera forskning är en i grunden omstridd fråga där biblioteken, genom den kunskap man byggt upp, förvisso kan spela en viktig roll som förmedlande instans mellan olika intressen men där risken alltid finns att man går från att vara en stödjande till att bli en kontrollerande instans i förhållande till forskarna.¹⁴ Med den sakkunskap biblioteken har byggt upp kan de dock i många fall stödja utvecklingen av mer nyanserade och ämnesanpassade mått och jämförelser, vilket gynnar alla parter i systemet.

Samlingar har digitaliserats, men sporadiskt

Under det senaste decenniet har frågan om att digitalisera bibliotekens egna samlingar kommit att bli allt viktigare. Särskilt inom vissa humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner utgör forskningsbibliotekens samlingar ett viktigt källmaterial och digital åtkomst i större skala kan på sikt komma att revolutionera både forskning och undervisning inom dessa discipliner.

Utvecklingen under den senaste tioårsperioden har också påskyndats av olika politiska initiativ, inte minst inom EU-samarbetet. I Sverige kan det så kallade Access-projektet nämnas som pågick under perioden 2006–2009. Det var en tämligen storskalig sysselsättningsåtgärd där kulturarvsinstitutioner kunde få stöd för arbete med att digitalisera och tillgängliggöra sina samlingar. Som ett resultat av detta kom många viktiga samlingar av äldre litteratur från forskningsbiblioteken att tillgängliggöras för forskare och allmänhet.

Det existerar ingen systematisk sammanställning av hur långt olika bibliotek kommit i digitaliseringen av sina samlingar.¹⁵ De universitetsbibliotek som har större samlingar av äldre material – främst Uppsala, Lund, Umeå, Göteborg och Stockholm – har under det senaste decenniet byggt upp egen digitaliseringsverksamhet och har alla genomfört riktade satsningar på olika specialsamlingar. En gemensam upphandling av digitaliseringsrobotar för Kungliga biblioteket och dessa universitetsbibliotek har också lett vidare till samarbetsprojekt. Även andra forskningsbibliotek än de nämnda har dock arbetat aktivt med digitalisering.

Under det senaste decenniet har digitaliseringen av bibliotekens samlingar kommit igång ordentligt, även om mycket ännu är tämligen sporadiskt genomfört och resurserna ofta inte särskilt lätta att komma åt och använda för forskare och allmänhet. I den digitaliseringsverksamhet som bedrivs vid forskningsbiblioteken kan ett antal viktiga trender urskiljas under perioden.

I projektform har biblioteken tagit sig an digitaliseringen av många specialsamlingar som betraktats som särskilt värdefulla eller intressanta. Exempelen kan mångfaldigas men en förklaring till denna inriktning på specialsamlingar är just att man varit beroende av externa projektmedel som kunnat användas för väl avgränsade och mindre insatser. Vidare finns sällan några upphovsrättsliga hinder för att tillgängliggöra dessa äldre kulturarvssamlingar.

Ett annat område som flera av forskningsbiblioteken prioriterat är att retroaktivt digitalisera avhandlingar, rapporter och andra skriftserier från den egna institutionen eller lärosätet. Ofta sker detta för att kunna tillgängliggöra materialet i det egna publiceringssystemet (t.ex. DiVA). Exempel på mer storskalig digitalisering av avhandlingar finns både från Stockholms, Umeås och Göteborgs universitetsbibliotek. I detta sammanhang kan även Kungliga bibliotekets digitalisering av de ca 5 600 volymerna av statens offentliga utredningar (SOU:erna) 1922-1999 nämnas.

En viktig utvecklingslinje som kommit starkare under senare år är att bygga upp system för användarstyrd digitalisering (on demand-digitalisering). En variant är att verk i bibliotekets katalog som kan förutsättas vara upphovsrättsligt fria märks med en symbol som betyder att boken kan beställas som en digital kopia. Denna service har byggts upp vid flera svenska forskningsbibliotek som en del av den europeiska tjänsten ebooks-on-demand (EOD). Under 2010 inledde Umeå universitetsbibliotek ett projekt med användarstyrd digitalisering inom ramen för detta nätverk. Sedan dess har även Kungliga biblioteket och Uppsala universitetsbibliotek gått med i nätverket som nu inkluderar ett 30-tal bibliotek i flera olika länder.

Även om mycket av digitaliseringsverksamheten vid de svenska forskningsbiblioteken bedrivits i projektform och den nationella samordningen varit svag så finns det även i Sverige några exempel på mer storskaliga massdigitaliseringsprojekt knutna till Kungliga biblioteket.

Kungliga biblioteket har under flera år digitaliserat ljud och rörlig bild i större skala. Ett stort projekt som genomförts är digitaliseringen av referensband av rikssändningar från Sveriges Television, Utbildningsradion och Sveriges Radio. Sammanlagt rör det sig om 1,8 miljoner timmar och sändningarna sträcker sig från 1978 till 2010. Även lokala sändningar och TV4:s sändningar på VHS-band från perioden 1991 till 2005 har digitaliserats. En migrering av cd-skivor som levererats som pliktexemplar från 1984 fram till idag har också inletts.

Kungliga biblioteket har inom ramen för projektet Digidaily digitaliserat svensk dagspress i samarbete med Riksarkivets enhet Mediekonverteringscentrum i Fränsta. Projektet syftar till att utveckla rationella metoder och processer för digitalisering och texttolkning av dagstidningar. Som en del i projektet har stora volymer äldre svensk dagspress digitaliserats med hög kvalitet. Kungliga biblioteket håller för närvarande på att bygga ett visningsgränssnitt för tidningar där delar av detta material ska kunna tillgängliggöras för användarna (den del som inte är upphovsrättsligt skyddad).

Hantering av forsknings- och myndighetsdata

På allt fler håll börjar insikten om att öppen forskningsdata har potential att öka kvaliteten och transparensen i forskningen att få fotfäste. Både internationella organ som EU-kommissionen och nationella forskningsfinansiärer har formulerat krav på forskarna att öppet tillgängliggöra den data som ligger till grund för vetenskapliga publikationer.

Det är inte heller enbart vetenskapsinterna skäl som ligger bakom denna utveckling. Ofta framhålls att innovationskraften och tillväxten i samhälls-ekonomin kan främjas genom öppen data och möjlighet för olika aktörer att återanvända information som tagits fram med offentlig finansiering. Dessa argument används inte minst inom utvecklingen mot öppen myndighetsdata. En parallell process under senare år har nämligen varit att även de informationsmängder som genereras i myndigheternas verksamhet ska öppnas upp för vidareanvändning (se ovan om PSI-direktivet).

För att tillgängliggörandet av forsknings- och myndighetsdata ska vara både effektivt och meningsfullt måste arbetet ske strukturerat och medvetet. Redan när projekt planeras och material samlas in måste hänsyn tas till att datamängderna ska kunna sparas och göras tillgängliga på ett begripligt sätt för andra användare. Därför har bland annat forskningsfinansiärer nu börjat kräva planer för hur data ska hanteras, spridas och bevaras. För myndigheternas del handlar det pågående arbetet med öppna data också om sådant som att ta fram lösningar som medger automatiserad åtkomst till de olika datamängder, till exempel via öppna API:er.

Att biblioteksfunktionerna vid lärosäten och myndigheter ska hantera arkivering och tillgängliggörande av data är inte givet. Idag finns mycket kompetens också på annat håll, inom arkiv- eller it-avdelningar eller på externa så kallade datacenters (till exempel Svensk Nationell Datatjänst). Mycket talar dock för att biblioteken är en naturlig framtida part i detta arbete på grund av den relation de har till användarna och på grund av arbetet med publiceringsfrågor.¹⁶ Bibliotekens kunskaper kan användas

för att utbilda och stötta forskare och andra i hur man ska hantera de nya kraven, till exempel hur man kan upprätta datahanteringsplaner och hur man ska citera datakällor.

Det är också naturligt att system för att göra viss data användbar samt sökbar och tillgänglig över tid kan knytas till de publikationsdatabaser som biblioteken står för. Särskilt intressant är det om dataset och publikationer kan länkas samman. Man ska dock vara medveten om att förutsättningarna för arbetet med öppen data är mycket olika för olika vetenskapsgrenar och även skiljer sig mycket åt mellan olika myndigheter. Vissa forskningsområden (som astrofysik) genererar så stora och specialiserade datamängder att hanteringen måste skötas på helt egen hand av särskilda specialister. I andra ämnen skapas dock mängder av (relativt sett) mindre dataset i anslutning till olika forskningsprojekt. Det är särskilt den senare typen av data som biblioteken med fördel skulle kunna hantera. All denna spridda data – som idag ofta ligger kvar på lokala hårddiskar och personliga lagringsytor – skulle kunna konsulteras av granskare samt åter- och vidareanvändas om den arkiverades och märktes upp med metadata på ett sådant sätt att den blev tillgänglig. En viktig uppgift att hantera i detta tillgängliggörande är också etiska och legala aspekter, något som kan vara avgörande när det till exempel handlar om klinisk forskning eller studier som involverar uppgifter om enskilda.

Pedagogiska uppgifter och förhållningssätt

Utvecklingen inom högskolan har lett till att pedagogiska inslag och förhållningssätt har blivit viktiga i många delar av forskningsbibliotekens verksamhet. Som nämnts ovan har bibliotekarier bland annat fått stödjande uppgifter vid framtagande av publiceringsstrategier och de har en viktig roll i att vägleda forskarna i hur de ska hantera till exempel OA-krav från finansörer.

Mer regelrätta pedagogiska uppgifter som undervisning inom informationskompetens, det vill säga förmågan att söka, värdera och hantera information, utgör också en allt större del av forskningsbibliotekens

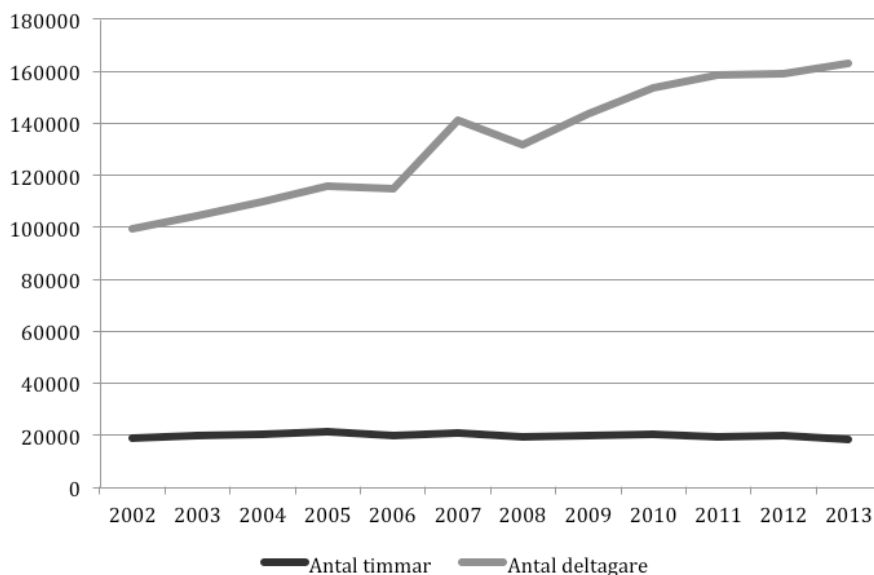
verksamhet. Här har utvecklingen gått från traditionella biblioteksintroduktioner (ofta kallade bibliotekskunskap) till integrerade undervisningsinslag kring informationskompetens i kurser och program som är relaterade till särskilda lärandemål i kurs- eller utbildningsplaner.¹⁷

Att betydelsen av informationskompetens ökat beror på flera faktorer. Det har dels att göra med utvecklingen av landskapet för vetenskaplig kommunikation i stort, det ökande informationsflödet och mångfalden av medier och plattformar. Men det har också att göra med ett antal förändringar inom utbildningssystemet under det senaste decenniet. Bologna-processen satte ökat fokus på det som brukar kallas studenternas generiska kompetenser, till exempel att söka och värdera information. Detta resulterade i att lärandemål kring olika aspekter av informationskompetens skrevs in i kurser och program vid högskolorna.

De kvalitetsutvärderingssystem som introducerats under senare år lägger större vikt vid studenternas examensarbete och bibliotekens kurser för att bistå studenterna i uppsatsskrivandet har därmed blivit mer efterfrågade. Förmågan att söka och värdera kunskap på vetenskaplig nivå samt att följa kunskapsutvecklingen inom sitt ämnesområde lyfts, som tidigare nämnts, numer även fram i högskolelagen.

Ett mått på att den pedagogiska verksamheten ökat under det senaste decenniet är antalet deltagare i formell lärarledd undervisning vid universitets- och högskolebibliotek. Samtidigt ska man alltså vara medveten om att pedagogiska inslag kommit att integreras även i många andra delar av verksamheten.

Formell lärarledd undervisning vid universitets- och högskolebibliotek, 2002-2013

Antalet timmar formell lärarledd undervisning vid universitets- och högskolebiblioteken har utvecklats jämnt under perioden. Kring 19 000 timmar per år redovisas genomgående med några toppår då antalet är strax över 20 000. Samtidigt har, som tydligt visas av diagrammet, antalet deltagare skjutit i höjden. Antalet som deltagit i undervisning vid biblioteken har gått från knappt 100 000 år 2002 till över 160 000 år 2013. Med andra ord når biblioteken allt fler med sin undervisning.

Även antalet digitala pedagogiska resurser och antalet som använder dessa har ökat under perioden, även om statistiken i denna del är högst osäker på grund av stora interna bortfall av svar. De digitala pedagogiska resurserna innefattar bland annat vägledningar eller handledningar för eget lärande kring informationssökning och referenshantering.

För de senaste åren har också antalet timmar enskild handledning i informationssökning, till exempel tjänster som "Boka en bibliotekarie", redovisats. Även denna verksamhet förefaller ha ökat ganska kraftigt i omfattning. Kring 5 000 timmar redovisades 2010 och nästan 8 000 timmar år 2013.

EN EFFEKTIVARE VETENSKAPLIG KOMMUNIKATION

För att den vetenskapliga informationsförmedlingen i Sverige ska bli effektivare och fullt ut bidra till att uppfylla de mål som riksdag och regering satt upp för forskning och högre utbildning samt för förvaltningspolitiken behöver ett antal insatser göras. Det handlar om att undanröja hinder för spridning av information, om att stödja samverkan för att undvika suboptimering av resurser och om att finansiera nödvändigt utvecklingsarbete för vilket det i dag saknas medel.

Många åtgärder för att utveckla verksamheterna för dagens och morgondagens behov vidtas regelbundet ute på biblioteken – det är som denna rapport har visat få sektorer som förändrats så snabbt som forskningsbiblioteken de senaste decennierna – och många fler kommer att vara nödvändiga. Samtidigt behöver biblioteksverksamheterna goda förutsättningar för och uppbackning i sitt utvecklingsarbete.

Utnyttja forskningsbibliotekens kompetens och resurser

Det är avgörande att uppdragsgivare och intressenter – politiska beslutsfattare, tjänstemän, lärosätes- eller myndighetsledning – känner till och utnyttjar den potential som finns i biblioteken för att bidra till verksamhetsmålen och för att hantera framtida utmaningar. Den kompetens som finns vid biblioteken behöver tas tillvara i beslutsprocesserna och biblioteken behöver tydliga uppdrag och resurser för att kunna utföra ett framgångsrikt arbete.

För att det ska ske är det viktigt att alla känner till att verksamheten idag ofta handlar om helt andra saker än att bygga en samling av informationsresurser för internt bruk. Som lyfts fram i denna rapport har biblioteken genom sina nya roller och uppgifter en avgörande roll i det nya landskapet för forskningskommunikation. Det beror inte minst på att de kommit att hantera en allt större del av moderorganisationernas publikationsverksamhet och annan utåtriktad kommunikation.

Den vetenskapliga kommunikationen har kommit att spela en allt viktigare roll för biblioteken. Genom att arbeta med ett brett tillgängliggörande av forskningsinformation har biblioteken kommit att agera för ett effektivt nyttiggörande av publicerade forskningsresultat. Bibliotekens bidrag till lärosätenas nyttiggörande är ett viktigt bidrag till kommunikationsuppdraget att sprida kännedom om forskning och utvecklingsarbete.

Biblioteken är också en avgörande nod för att det framväxande ekosystemet för forskningsinformation ska fungera. Biblioteken hanterar och kvalitetssäkrar information och metadata som behövs i andra delar av systemet, för ansökningar, uppföljning och utvärdering. Bibliotekens arbete med kvaliteten på data i de lokala publikationsdatabaserna är, exempelvis, en förutsättning för att ett system som SwePub ska kunna fungera. Med rätt arbetsförutsättningar kan bibliotekens arbete på detta område bidra till att befria forskarna från tidsödande administration.

Även på en rad angränsande områden är forskningsbiblioteken avgörande. Till exempel kan den expertis som byggts upp vid högskolebiblioteken om publiceringsmönster och förutsättningarna inom olika vetenskapliga discipliner, bidra till ett nyanserat och effektivt användande av bibliometriska mått. Kunskaperna om olika kanaler kan också utnyttjas i planeringen av publiceringsstrategier för forskningsprojekt.

Biblioteken spelar en allt viktigare roll som pedagogisk resurs på olika nivåer. Detta är viktigt för de som leder och planerar verksamheten att uppmärksamma, inte minst mot bakgrund av arbetet med breddad rekrytering och studieovana grupper. Ska fler fullfölja sina studier på rimlig tid, är det avgörande att stöd finns att tillgå för att utveckla en fullgod akademisk litteracitet, en förmåga att läsa och skriva vetenskaplig text samt att söka och tolka information för vetenskapliga ändamål. Även på högre nivåer inom högskolan har biblioteken numera viktiga pedagogiska uppgifter. Undervisning i referenshantering och stöd vad gäller publikationsstrategier för forskare och doktorander är numera en integrerad del i verksamheten vid många bibliotek.

Undanröj hinder för en effektiv kommunikation

Främjandet av en effektiv vetenskaplig kommunikation är inte enbart en fråga om egen verksamhetsutveckling, om tydliga uppdrag och kunskap om den utvecklingspotential som finns i forskningsbibliotekens verksamhet. Ett antal utmaningar och hinder måste också hanteras nationellt och på politisk nivå.

För en effektiv resursanvändning inom både akademien och statsförvaltningen bör regeringen och utbildningsdepartementet ta initiativ till åtgärder på ett antal områden. Gemensamt för dessa områden är att det idag ofta saknas enkla svar på hur utmaningar och problem ska hanteras samtidigt som det krävs åtgärder för ökad effektivitet. Regeringen bör satsa på direkta åtgärder där så är möjligt men också på utredningar och kunskapsinhämtning där så krävs.

Effektivisera hanteringen av fysiska samlingar

Som visats i rapporten är det en utmaning för forskningsbiblioteken att både hantera dagens genomdigitala vetenskap och de stora samlingar fysiskt material som fortfarande är nödvändiga. Det är mot den bakgrunden ett problem att det inte finns en uppdaterad nationell strategi för långsiktig tillgång till fysiska samlingar.

Den fördelning av material som publicerats i Sverige som idag sker enligt lagen om pliktexemplar är knappast ändamålsenlig, stora mängder kastas och systemet borde kunna organiseras effektivare. Vad gäller utländskt material finns det en överhängande risk att alla i landet tillgängliga exemplar av vissa vetenskapliga publikationer kan komma att gallras då ingen tar ett helhetsansvar för forskningens behov nationellt. Att detta samlade grepp saknas hindrar biblioteken att utvecklas och till exempel att prioritera om resurser till det digitala området.

Samordna myndigheternas digitala informationsförsörjning

Universitets- och högskolebiblioteken har oftast de resurser som krävs för att upphandla och licensiera eller på annat sätt införskaffa de informationsresurser som forskare och studenter behöver. Tillgängliggör-

det fungerar även om det många gånger är förenat med höga kostnader och prishöjningar som på lång sikt kan bli svåra att hantera. Tillgänglighet efter behov till digitalt vetenskapligt material utanför universitets- och högskolesektorn är dock mer akut problematisk.

Myndighetsbibliotek och andra specialbibliotek, till exempel inom vården, har många gånger stora problem att överhuvudtaget få tag i det material som behövs i verksamheten. Problemen beror ibland på att det saknas rimliga medieanslag men kanske oftare på att det i små organisationer över huvudtaget är svårt att finna de ekonomiska resurser som krävs. Särskilda problem kan uppstå på grund av att informationsresurser enbart erbjuds i stora paket ("big deals") som små verksamheter inte kan köpa in. Tidigare har dessa organisationer ofta förlitat sig på tillgång genom fjärlån från större bibliotek, men i och med övergången till digitala resurser har dessa möjligheter blivit mycket sämre.

Det saknas idag samlad kunskap om hur dessa utmaningar hanteras, till exempel vid myndigheterna, och vilka lösningar som skulle kunna vara aktuella. Som en utgångspunkt för arbetet med att åstadkomma en mer samordnad och rationell hantering borde relevanta statliga myndigheter – främst de med särskilt kunskapsintensiv verksamhet – ges i uppdrag att redovisa hur de säkrar sin vetenskapliga informationsförsörjning. Uppdraget borde innefatta att redovisa vilka problem som finns när det gäller att införskaffa digitala resurser samt vilka samordningsbehoven är. En sådan redovisning skulle kunna bilda utgångspunkt för en välbehövlig diskussion om myndighetsbibliotekens roll och framtida utvecklingsmöjligheter samt samarbete och gemensamma lösningar i den statliga sektorn.

Inom hälso- och sjukvårdsområdet måste särskilda insatser göras. Staten bör ta ett fortsatt ansvar för problemen med informationsförsörjning i denna sektor och gå vidare med de förslag som tidigare tagits fram.¹⁸

Se över upphovsrättslagstiftningen på europeisk nivå

I den digitala tidsåldern krävs en generell upphovsrättsreform, på både nationell och internationell nivå, för att anpassa lagstiftningen till den tekniska utvecklingen och skapa en balanserad upphovsrätt där hänsyn tas till allas rätt till fri tillgång till information och kunskap. Inte minst är detta avgörande för att vetenskapen ska kunna fortsätta att utvecklas och forskningen dra full nytta av nya kommunikationsmöjligheter.

I syfte att få till en mer gynnsam reglering bör Sverige på europeisk nivå verka för en översyn av det så kallade InfoSoc-direktivet så att det anpassas till den tekniska utvecklingen och tydligare stödjer gränsöverskridande kulturell och vetenskaplig verksamhet. Detta bör ske samtidigt som de förändringar som är möjliga att genomföra nationellt inom ramen för rådande reglering också kommer till stånd.

En viktig utgångspunkt för en sådan reform bör vara att skapa en mer enhetlig upphovsrätt medlemsländerna emellan. I detta syfte bör de möjligheter till inskränkningar till förmån för biblioteksverksamhet, undervisning och forskning som finns på europeisk nivå göras obligatoriska för medlemsstaterna. Detta skulle bidra till större rättssäkerhet och möjliggöra ett effektivare forskningssamarbete över landsgränser. Som det ser ut idag är det mycket svårt att bygga upp elektroniska infrastrukturer för informationsdelning på europeisk nivå när olikartade nationella lagstiftningar för inskränkningar i upphovsrätten och regler utifrån databasdirektivet måste beaktas.

En annan viktig fråga som bör beaktas vid en översyn av lagstiftningen är text- och datautvinning ("text and data mining"). Sådan maskinell analys i forskningssyfte hindras idag ofta av upphovsrätt och skyddet för databaser eftersom processen innefattar kopiering av verk för att utvinna information och data. Det förhindras också av tekniska skyddsmekanismer som används av rättighetshavare. Det behövs en särskild inskränkning för att tillåta kopiering och att kringgå tekniska skyddsmekanismer i syfte att genomföra text- och datautvinning i material till vilket en institution har laglig tillgång.¹⁹

En specifik fråga som behöver lösas i Sverige är tillgängliggörandet av det material som samlas in av Kungliga biblioteket i enlighet med den nya e-plikt-lagen. Det är inte rimligt att forskare och studenter i framtiden ska behöva bege sig till Kungliga bibliotekets lokaler i Stockholm för att ta del av detta material, som över tid kommer att bli en allt viktigare del av de svenska samlingarna. De upphovsrättsliga hindren för fjärraccess i forskningssyfte till detta material bör undanröjas. Regeringen bör initiera en utredning med uppdrag att se över denna fråga i särskild ordning.

Ta ställning för öppen tillgång på nationell nivå

Open access-publicering av vetenskapliga resultat fritt på internet ger alla tillgång till forskning. Det ökar effektiviteten i forskningskommunikationen och bidrar till framtida forskningsgenombrott. Open access är idag på väg att bli normen för att sprida vetenskaplig information av olika slag. Att resultaten av offentligt finansierad forskning ska vara tillgängliga för alla framstår som allt mer självklart för alla som är involverade i den vetenskapliga publikationsekonomin. Krav på fri tillgänglighet till forskningspublikationer ställs nu både på nationell och på europeisk nivå av forskare, universitet, forskningsfinansiärer och myndigheter.

På uppdrag av regeringen har Vetenskapsrådet nyligen lämnat ett förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information i Sverige.²⁰ Det är viktigt att regeringen nu prioriterar processen med att ta ställning till detta förslag. Det krävs tydliga signaler till forskare, lärosäten, bibliotek och forskningsfinansiärer kring att öppen tillgång kommer att vara utgångspunkten i framtiden. Det är också viktigt att det från nationellt håll tydliggörs vilken typ av fritt tillgängliggörande som kommer att krävas – räcker det med självarkivering i institutionella databaser eller måste artiklar publiceras i rena OA-tidskrifter?

I detta sammanhang är det också viktigt att regeringen även tar med frågor om forsknings- och myndighetsdata i bedömningen. Nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information måste harmoniera med vad som gäller enligt till exempel offentlighetslagstiftning och regleringen av vidareanvändningen av myndighetsinformation (PSI-lagen).

NOTER

- 1 Utvecklingsrådet för vetenskaplig informationsförmedling har under perioden som rapporten tagits fram bestått av följande personer: Jenny Samuelsson (Luleå universitetsbibliotek), Mikael Sjögren (Umeå universitetsbibliotek), Daniel Forsman (Chalmers bibliotek), Annika Peurell (Riksantikvarieämbetet), Jakob Harnesk (Karlstads universitetsbibliotek), Hanna Gadd (Biblioteket vid Högskolan Väst), Elisabeth Mannerfeldt (KTH:s bibliotek), Jan Hjalmarsson (Södertörns högskolebibliotek). Sekreterare i rådet har varit Jakob Kihlberg från föreningens kansli.
- 2 Uppgifterna i detta avsnitt är hämtade från *Universitet och högskolor: Årsrapport 2014* (Universitetskanslersämbetet, rapportnummer 2014:7).
- 3 Avsnittet bygger på Barbro Thomas, *Vetenskapen och biblioteken – en översikt av Sveriges universitets- och högskolebibliotek* (Svensk biblioteksförning, 2014).
- 4 Se Vetenskapsrådets bedömning: *Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information* (Vetenskapsrådet, 2015), s. 16.
- 5 En översyn av registerlagstiftningen har nyligen skett för att skapa en enhetlig och samlad reglering av myndigheternas behandling av personuppgifter samt mot bakgrund av det pågående arbetet inom EU med att reformera dataskyddsregleringen. För förslag och överväganden se betänkandet *Myndighetsdatalag* (SOU 2015:39).
- 6 Se *Avtalad upphovsrätt* (SOU 2010:24), s. 259.
- 7 De statistiska uppgifterna i detta kapitel är hämtade från den officiella biblioteksstatistiken som sammanställs av Kungliga biblioteket. En sammanställning av uppgifterna för perioden finns i rapporten *Bibliotek 2013: Folkbibliotek, Forskningsbibliotek, Sjukhusbibliotek* (Kungliga biblioteket, 2014).
- 8 Se Brian C. Vickery, *Scientific Communication in History* (Scarecrow Press, 2000).

- 9 För denna utveckling i sammanfattning se till exempel Christine Walléns, *E-resursernas påverkan på universitets- och högskolebiblioteken - en historia om IT, infrastruktur och makt* (Kungliga biblioteket, 2014).
- 10 Utvecklingen beskrivs och problematiseras på ett bra sätt i Karin Grönvalls, *Efter tidskriften: Vilken logik får styra våra prioriteringar?*, *Biblioteksbladet*, nr 6/7 2014.
- 11 Avsnittet bygger på den genomgång som finns i Helena Franckes rapport *Publicera! - Svenska forskningsbiblioteks arbete med publiceringsfrågor* (Svensk biblioteksförning, 2013).
- 12 En bra översikt över denna verksamhet finns i Katarina Bernhardssons rapport *Ny strategi för vetenskaplig bokpublicering vid Lunds universitet* (2011).
- 13 För denna utveckling och dess betydelse för bibliotekarierollen, se Krister Johannessons & Joacim Hanssons, *Akademiska bibliotekariers förhållningssätt till forskares publiceringsstrategier - med särskilt avseende på frågan om open access*, i Helene Høyrups, Hans Jørn Nielsens & Birger Hjørlands, red., *Viden i spil: Forskningsbibliotekers funktioner i förändring* (Samfundslitteratur, 2012).
- 14 För en bakgrund och problematisering av bibliometrin och bibliotekens roll i detta avseende, kan man läsa Joacim Hanssons essä *Den ofrivillige bibliometrikern - om en ny roll för universitetsbiblioteken i Att bilda en bibliotekarie* (BTJ Förlag, 2014), s. 89-106.
- 15 Kungliga biblioteket upprätthåller dock en sammanställning av pågående och planerad digitaliseringsverksamhet av större omfattning i den svenska bibliotekssektorn, se <http://www.kb.se/bibliotek/Inflytandestrukturen-2012-2014/Expertgruppen-for-digitalisering-/Digitaliseringsoversikt>. Detta avsnitt bygger bland annat på en genomgång av de projekt som förtecknas där.
- 16 För en beskrivning av bibliotekens roll, se Peter Lindes, *Öppen data - en ny utmaning för forskningsbiblioteken!*, *Biblioteksbladet*, nr 9 2014. Jfr även slutsatserna i det europeiska RECODE-projektet: *Policy Recommendations for Open Access to Research Data* (RECODE project consortium, 2014).

- 17 För denna utveckling, se Karin Grönvalls & Jan Hjalmarssons, *Bildning för vår tids bibliotek*, i Anders Burman, red., *Att växa som människa: Om bildningens traditioner och praktiker* (Södertörns högskola, 2014), s. 301-319.
- 18 Den 24 maj 2012 beslutade regeringen att uppdra åt Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU) att förbereda inrättandet av ett webbaserat nationellt hälsobibliotek. Projektgruppen har lämnat sina förslag i rapporten *Förutsättningar för ett nationellt hälsobibliotek: Förstudie* (Statens beredning för medicinsk utvärdering, 2013).
- 19 Svensk biblioteksförening har undertecknat den så kallade Haagdeklarationen som LIBER tagit fram för att lyfta denna fråga. Se: <http://thehaguedeclaration.com/>.
- 20 Hösten 2015 överlämnade rådet sin rapport till regeringen: *Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information* (Vetenskapsrådet, 2015).

BIBLIOTEK

VÄLKOMMEN SOM MEDLEM I SVENSK BIBLIOTEKS- FÖRENING!

Föreningen vill öka och sprida kunskapen om bibliotekens utmaningar och möjligheter och skapa en bred debatt om framtidens bibliotek. Som medlem är du med och stödjer det arbetet. Engagerade medlemmar i Svensk biblioteksförening bildar en bred biblioteksrörelse som verkar i hela landet och utanför landets gränser.

Svensk
biblioteksförening

Svensk
biblioteksforening

World Trade Center • Box 70380 • 107 24 Stockholm
Tel: 08-545 132 30 • info@biblioteksforeningen.org
www.biblioteksforeningen.org